

ШЫН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 78 (17215)

2006 чылдың
ИЮЛЬ 4,
вторник

Номерни парлагже
дужааганы:
график езугаар – 21.00,
херек кырында – 18.40
Садар өртээ – 4 рубль.

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

КРАНС МОНТАНА ЧЫЫЖЫНЫҢ ЭЭЛЧЕГЛИГ СЕССИЯЗЫ

2006 чылдың июнь 22—25 хүнеринде Монако Княжествозунга чылдың-на эртер Кранс Монтана Чыыжының 17-ги сессиязы болуп эрткен.

Чыышка Россияны Федерация Чөвүлелинде Тыва Республикадан сенаторлар Сергей Пугачев болгаш Людмила Нарусова, Тыва Республиканың Чазак Даргазы Шериг-оол Ооржак төлээлери киришкеннер.

Чыыштың ажылынга чыл санында Европаның болгаш Азия, Африка чурттарының 1000 ажыг төлээлери киржиш турар. Кранс Монтана Чыыжының үндөзлекчи болгаш Даргазы шыырак дээн бизнесмен Жан-Поль Картерон бооп турар. Кранс Монтана Чыыжы — ол дээрже чүгле бурунгаар депшилге болгаш культуралар аразында харылзааларның эвес, ооң-биле чергелештир инновацияларны шиңгээдип алырының үндөзүннеринге инвестицияларны хаара тударының айтырыгларын шиитпирлеп турар чазакка хамаарышпас структура бооп турар.

Чыышка делегей терроризминин талазындан кыжанныг тургустунган бо байдалдарда ниитилелдин айыыл чок чоруун хандыраар талазы-биле херекке янзы-бүрү чурттарның чазактарының болгаш компанияларының кады хөделишкннеринин айтырыгларын көргөн. Ооң-биле холбаштыр дыка хөй чурттарның төлээлери шак мынчаар кады чыгып келгеш, ол айтырыгны кады сайгарып чугаалажып турарының чугу-

лазын демдеглеп турганнар.

Чыыштың ажыдышыкының хүнүнде Тыва Республиканың презентациязы болган, аңаа оон экономиктиг хөгжүлдөзүнүн перспективаларын, даштыкы инвесторларның аңаа киржиш болур аргалыын көргүскен. Кол төлөвилелдер транспорт инфраструктураларының хөгжүлдөзү, Элегестин хөмүр-даш шыгжамырының ажыглалы болгаш туризмни сайзырадыры-биле холбашкан. Аңаа Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Шериг-оол Ооржак, сенаторлар Сергей Пугачев биле Людмила Нарусова сөс алганнар. Тыва Республиканың презентациязын даштыкы инвесторлар тып алыр сорулгалыг ТР-ниң Чазаның эгелээшкни-биле эрттирген. Чөөн болгаш барыын чүк Европаның, Американың колдуунда бүгү чурттары киришкен. Кыдат база бар. Презентацияны белеткээр талазы-биле улуг ажылда Сергей Пугачевтун киржилгези-биле «Межпромбанк» хаагыг акционер ниитилел чоруткан. Уругларның «Эдегей», «Алаш» ансамбльдери база хөөмейжи Конгар-оол Ондар киржилгелиг ол делегацияның чарыгдалдарын олар төлеп берген.

Чыышка ийи презентация болган, ооң бирээзи—Хорватия Республиканы. Хөй кижичи киржикчилерлиг Тываның презентациязы улуг сонургалды болдурган. Тыва дугайында фильмни көргүскени-биле дискуссия болган. Республиканың Баштыңының чугаазын англи болгаш француз

дылдарга очулдуруп турган, оон соонда улустун сонургаан айтырыглары хөй болган. Оларны Тыва кайда турарыл деп айтырыг, оон төөгүзү, бойдус курлавырлары, культуразы сонургадып турган. Чыыштың чээрби хире киржикчизи салдыг айтырыгларга хамаарыштыр сайгарылгалыг чугааны Шериг-оол Ооржак-биле уламчылаар күзелин илереткен.

Тываның презентациязының Чыыштың албан езузу-биле ажыдышыкының езулалыга оон даргазы Жан-Поль Картерон, КНО-нун Цивилизация эвилелинге салдар чедирер талазы-биле бөлүктүң дең эргелиг ийиги президентизи Федерико Мэйор, Бүгү-делегей трибуналының чингине прокурору Карла дель Понте, Тыва Республиканың Чазак Даргазы, президиум кежигүну Шериг-оол Ооржак, Кыдаттың, Хорватияның, Францияның болгаш өске-даа чурттарның төлээлери сөс ап, чүве чугаалаан.

Дээржи Жан-Поль Картерон байыр чедирген чугаазыга Чыыштың кол-ла сорулгалы—делегей тургустунуп турар чугула айтырыгларны шиитпирлээринге чурттар болгаш янзы-бүрү организациялар аразында чугаалажылгаларны тургузуп, ону быжыглаар херекке үлүүн, салышкынын кириер чүткүл дээрзин демдеглеп тура, Чыыштың ажылында Тыва Республиканың презентациязының эртип турарын онзалап чугаалаан.

Чыыштың кол темаларының иштинде дараазында айтырыглар

кирип турар: «Кожа регионнарда Европа Эвилелиниң политиказы болгаш стратегиязы», «Чер ортузу далай регионунун хөгжүлдөзүнге араб делегейниң ролю», «Делегей чергелиг херектерни эргелеп-башкарынга херэженнерниң ролю», «Энергетика—катышкан Европаның болгаш бөгүгү делегейниң мурнунда салдыг чугула сорулгаларның бирээзи». Оон аңгыда, «Куш гривиниң айтырыглары: чаа эпидемия-биле демиселдин аргалары» деп темага улуг семинарны эрттирген. «Цивилизациялар аразында чугаалажыг» деп каттышкан тускай хуралдар база болган.

Чыыштың ажыдышыкының соонда, Тыва Республика оон бүгү киржикчилеринге албан езузунун хулээп алышыкынын кылган. Бистиң артистеривис солун концертти көргүскен, чыыштың киржикчилери ону бедии-биле үнелээн болгаш, тура адыш часкап хулээп алганнар.

Тываның делегациязы ийи секцияга киришкен, Жан-Поль Картерон-биле болгаш оон оралакчызы-биле ужуражылгалар болган. Чыышка моон мурнунда Россияның губернаторларыннан Калмыкияның президентизи Кирсан Илюмжинов, Красноярск крайның губернатору Александр Хлопонин олар киржиш чорааны билдинген. Картерон Калмыкияга чедип чораан. Ам оон планында—Красноярск крайга болгаш бистиң республикага чедери көрдүнген. Ол үеге чедир Жан-Поль Картерон демир-орук тудуунга база

хөмүр-даш курлавырлыг черлерни шиңгээдип алырынга инвесторлар тып бээрин азаан. Сергей Пугачев Монакога артып калгаш, инвесторлар шилип алыр ажылын уламчылаан.

Чыыштың албан езузу-биле хагдынышыкының Монаконун князы Альберт киржиш, чүве чугаалаан. Монако—делегейде бичи чурттарның бирээзи. Күрүнө ийи—Монако болгаш Монте-Карло деп хоорайларлыг. Ол индустриалдыг районун, ону Фонтьель дээр. 1297 чылдан бээр Монакону Гримальди тажыларның ызыгууру баштап турган. 1793 чылда чуртту Франция эжелеп алган болгаш хамаарышпас чоруун ол 1861 чылда чедип алган. Бөгүнде күрүнениң баштыңы—князь, чангыс палаталыг—Национал Чөвүлелдин деткээни-биле хоойлуларны ол хулээп ап турар. Альберт князь бодунун чуртун эң бай күрүнө деп үнелээн, оон девискээринин шөлү ийи дөрбелчин километр, чурттакчыларының саны 30 муң кижичи. Бо күрүнө сайзыраңгай туризмниң ачызында чурттап турар Ында чер өртээ дыка аар, чуртталга черлерин чалым-хаяларда тудуп турар, олар чер шимчээшкенин 9-10 баллынга шыдажыр. Аалчыларга Рим империязындан бээр төөгүлүк черлерни аалчыларга көргүскен.

Тываның делегациязының Кранс Монтана Чыыжына киришкенинүн түңнелдерин чедип алыр сорулга-биле Чазак инвесторлар-биле ажылды уламчылаар. (Уланчызы 2-ги, 3-ку арыннарда).

Дүүн Кызылдың Арат шөлүнге чаа эмчи автомашиналарының кожууннарга болгаш Кызыл хоорайга хуваалдазы болган. Ол езугаар Кызылдың «Дүрген дуза» станциязы В класстың бирээзи-ле 675,5 муң рубль өртөктиг 5 дүрген дуза автомашиназын алган. Шакла ындыг 5 автомашинаны Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Бий-Хем, Таңды, Улуг-Хем кожууннарның поликлиникаларына база берген.

Чоруун күштөлдүрген А класстың бирээзинин өртээ барык 376 муң рубль 9 автомашинаны Бай-Тайга, Каа-Хем, Өвүр, Сүт-Хөл, Тес-Хем, Тожу, Чаа-Хөл, Чеди-Хөл болгаш Эрзин кожууннарның төп эмнелгелеринге хувааган. Байырлыг хуваалда хуралын ТР-ниң Национал төлөвилелдер боттандырышыкының талазы-биле сайыды С.Х. Монгуш ажиткаш, «Кадыкшылга» национал төлөвилелдин республикада ботта-

Чаа эмчи автомобильдерин хувааган

Эрткен неделяда республикага «Газель» автомашинаның баазына кылган 19 чаа эмчи автомашиналары келген. «Кадыкшылга» национал төлөвилелдин шугуму-биле кээп турар бо автомашиналарны федералдыг бюджеттин акша-хөрөңгилери-биле 11, 5 миллион рубльге саткан.

нып турарын чугаалаан. Ол езугаар республиканың чамдык эмнелге черлери чаа эмчи дериг-херекселдерин ап эгелээн. Участоктарның терапевт эмчилери болгаш эмчи сестралары национал төлөвилелдин шугуму-биле 10 муң болгаш 5 муң рубльдерни шалыңыга немей тус-тузунда ап турарын чугаалаан. Сайт национал төлөвилел талазы-биле республикада өске-даа кылып чоруттунган ажылдарга кысказы-биле доктааган.

Дараазында сөстү Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.Д. Ооржак алгаш, чоннун кадыкшылы дээш алдынып чоруттунуп турар чугула хемчеглери дээш РФ-тиң Президентизи В.В. Путинге, РФ-тиң Чазаның Даргазы М.Е. Фрадковка, РФ-тиң Кадык камгалал яамызының удуртулгазына өөрүп четтиргенин

илереткен. Шериг-оол Дизижиович республикада келген бо эмчи автомашиналары боттарының техниктиг шынарларының база ында салдыг эмчи херекселдеринин талазы-биле даштыкы эмчи

Национал төлөвилел

автомашиналарын дудавайн турарын чугаалааш, олар республиканың улуг-бичи чурттакчы чонунун кадыкшылын камгалаарына улуг үлүг-хуузун кириеринге бүзүрелин илереткен.

Оон соонда сөстү Горькийнин автозаводунун төлээзи В.М. Ярыков алгаш (автомашиналарны

келирин баш бурунгаар чугаалап каалы.

Кызыл хоорайның «Дүрген дуза» станциязының улуг эмчизи А.С.Тулин чаа дүрген дуза автомашиналарын алганына өөрүп четтиргенин илереткеш, бо автомашиналарның ачы-дузанын хоорайның чону бо хүннерде көре бээрин дыңнаткан. Автомашиналарда салдыг кончуг шыырак, эки шынарлыг эмчи дериг-херекселдери чоннун кадыын камгалаарына улуг дузалыг болурун демдеглээн. Ол чорук дүрген дуза хереглеп турар кижилерин амытынын ийи катап хөй камгалап алыр органы бээр.

Байырлыг хуралга кожууннардан өске-даа эмчилер, чагырыкчылар чүве чугаалап, бо техниканың үезинде кээп турарын, оларны камныг эдилээрин чугаалап турганнар. Оон соонда автомашиналарның дүлгүрлерин кожууннарның эмчи автомашиналарының чанында тургулапкан турган төлээлеринге байырлыг байдалга тывыскаан.

Бистиң корр.
В.САВИНЫХТЫҢ тырттырган чуруктары.

Кранс Монтана Чыыжына Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржактың ЧУГААЗЫ (Тываже кирер демир-орук тудуунуң болгаш Элегестиң коксталыр хөмүр-даш казымал черин шиңгээдип алырының төлевилелдерин таныштырганы)

Хүндүлүг агайлар болгаш дээржилер!

Бо хире улуг чыышка төлевилелдерни Тыва Республиканың мурнундан таныштырар арганы бергени дээш өөрүп четтиргенимни илергейлээрин чөпшээрер көрүңер.

Амгы үеде инвестициялар айтырыы экономиканы хөгжүдеринге эң чугула болуп турар. Бүгү чурттаазы-биле бир дөмей, республикада инвестиция талазы-биле байдал чоорту экижип турар. Макроэкономиктиң көргүзүлгөр доктаамал өзүп орар. Регионун иити продукциязынын, үлетпүр бүдүрүлгезиниң, көдээ ажил-агыйның иити продукциязынын хемчээли өзүп турар.

Инвестицияларның кол дөстери федералдыг болгаш республика бюджеттери болуп артып турар. Күрүне хуу кады ажилда-жылга байдалында хуу инвестицияларның хемчээли улгадып турарын сеткил ханып демдегеп турар бис.

Тыва Республика геополитиктиг байдалдар, агаар-бойдус, бойдус чиг эт база одаар чүүл энергетика курлавырларын каттай алырга, инвестиция кылырынга таарымчалыг регион болуп турар. Ындыг-даа болза инвестиция-лаашкын идеяның иити деңгээли инвестиция кылыр арга-шинэе амдызында дүүшпейн турар, а ол болза **дараазында чүүлдер**-биле тайылбырлаттынар.

Бирээде. Тыва Республика шиңгээдип алдынмаан ховар дээн бойдус-курлавыр арга-шинээлиг болуп турар: өңүг, ховар болгаш үнелиг металлдарның, хөмүр-даштын, демир рудаларының, тудуг үлетпүрүнүгө херек руда эвес чиг эттин казымал черлерин, дус чок болгаш минералдыг сугларны шинчилеп тыпкан.

Даг-металлургия комплекзиниң курлавыр арга-күчүзү комплексиг мөңгүн-алдын-висмут-чес-никель-кобальт арсенидтиг рудалар болуп турар. Тарданнның алдын рудалыг, Улуг-Танзектин тантал-ниобий, Терлиг-Хаяның мөңгүн суу, Тастыгның литий, Кызыл-Таштыгның коргулчун-цинк, Кара-Сугнуң флюорит-, барит-, седерит рудалыг болгаш ховар, чедишпес металлдарның өске-даа казымал черлерин ханызы-биле болбаазырадыр бедик орулгалыг даг-металлургия бүдүрүлгелерин

тудуп тургузар бүгү-ле арга-байдалдар бар. Алдын талазы-биле эвээш-ле деп көргөн курлавыр күчүзү 500 тонна чедип турар, ооң 200 тонназы үүрмек алдын болуп турар.

Ийиде. Тыва одаар чүүл — энергетика комплекзин хөгжүдеринге таарымчалыг байдалдарыг. Коксталыр болгаш энергетиктиг хөмүр-даштын улуг курлавырлары бар. Специалистерниң санап турары-биле алырга, бар деп турар 20,2 млрд. тонна курлавырларның 84 хуузу «Ж» (61%) болгаш «ГЖ» (23%) маркаларлыг болуп турар. Ол дээрге металлургияга херек коксту, углерод материалдарын, мотор кывар чүүлүн, полимерлерни, биогуматтарны алыр бедик сорттуг хөмүр-дашты казып тыварын организастап болурун херечилеп турар-дыр.

Уште. Тудуг үлетпүрү тус черниң минералдыг чиг эдин шиңгээдип алырының үндезининге 115-120 муң тонна бедик сорттуг даг-дүгү удазынын бүдүрер аргалыг. Республиканың девискээринде хризотил-даг-дүктүг Ак-Довурактың аажок улуг казымал черин ажылгалда туруп турар. Тууйбу кылыр дойнун, элезин-сайны, силикат кылырларына херек тудуг элезинин, мраморлуг известнякты болгаш мраморну казып тывар черлерни шинчилээн болгаш шиңгээдип алырынга белеткээн. Тудуг материалдарын алыр 20 ажыг казымал черлер бар.

Дөртте. Республиканың девискээринин 50 хире хуузу арга-арыг шыва алган. Сибирь дыды, пөш, хады, шиви, терек, шарлан колдады үнүп турар. Арга-арыг барык шупту дагыл черлерде. Тудуг ыяжынын иити курлавыры 1 млрд. куб. метр, чылда 2,5 млн. куб. метрни ажылгап болуп деп санаттынар.

Беште. Тыва Республикага инвестиция кылырының таарымчалыг байдалы кылдыр бойдустан хөй янзылыг ажылгап болур курлавырларын аңгыда, хостуг черлерниң, бүдүрүлгө шөлдеринин болгаш күш-ажылчы курлавырларның барын хамаарыштыр алаар. Амгы үеде республиканың экономиказын хөгжүдеринге дыка хөй хемчээлди инвестицияларны кириштирери негеттинип турар. Бо сорулга-биле Чазак инвестиция кылыр байдалдарны экижидер, инвестиция ажил-чорудул-

газынга дээштиг болгаш туруштуг эрге-хоойлу баазанын тургузар, өңүткен кижилерниң, инвесторларның эргелерин камгалаар хемчеглерни ап турар. Инвестиция ажил-чорудулгазының кол-кол угланышкынын тодарадып турар инвестиция политиказының Концепциязы хүлээп алдынган. Республикада инвестиция ажил-чорудулгазының дугайында Тыва Республиканың Хоойлузу ажилдап турар, ында инвесторларга үндүрүлгөр талазы-биле чигелдерлерни, инвестиция чорудуларын таарыштырып турар Чазактың нормативтиг актылары көрдүнгөн.

Республиканың экономиказының хөгжүлдөзү Тыва Республиканың 2010 чылга чедир социал-экономиктиг хөгжүлдөзүнүн Програмазына үндөзүлөп боттанып турар, ону Россия Федерациязының Экономикатыг хөгжүлдө болгаш садыг яамызы бүрүткээн.

Күрүнениң инвестиция политиказына дүүштүр инвестиция төлевилелин боттандырып турда бирги черге хуу капиталды (чурт иштинин-даа, даштыкы-даа) акша-хөреңгилерин хаара тударын деткириниң сорулгазы, а ол ышкаш кедилди төлевилелдерге инвестиция кылырының кады үлүгжүр (күрүне болгаш хуу) чаа хевирлерин дилеп тывары үнүп турар.

Амгы үеде республикада **элээн каш улуг төлевилелдерни** ажилдап кылып турар. 116 млрд. рубль түңнүг 27 төлевилелди соңурудалыг инвесторларга республика саналдарына белен, оларның иштинде: транспорт инфраструктуразын хөгжүдеринге — 5, бойдус курлавырларын шиңгээдиринге — 3, туристич-рекреация ажилына — 3, ыяш болбаазырадырынга — 3 төлевилелди.

Амгы үениң **транспорт инфраструктуразын** тургузары республиканың келир үезинге канчаар-даа аажок чугула, амгы үедеги ооң байдалы хөгжүлдөгө дыка шаптыктап турар. **Демир-орук тудуу** эң чугула инвестиция төлевилели болуп турар, ол казымал байлактарны шиңгээдип алырын, үлетпүр бүдүрүлгезин хөгжүдерин дыка чингедир ийик.

Экономика хөгжүлдөзүнүн яамызының чанында Бүдүрүкчү күштерини шинчилээр чөвүлелдин (БКШЧ) регионнарның каттышкан транспорт төлевилелдеринин Ведомстволар аразының төвү «Кы-

зыл — Абакан (Курагино) демир-орукту тударын Улуг-Хемниң хөмүр-даш бассейниниң Элегес казымал черин шиңгээдип алыры база Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдөзүнүн перспективалары-биле холбай көөрге, социал болгаш экономика талазы-биле эргежөөк чугулазының комплекстиг үнелели» деп техника-экономиктиг бадыткаашкынын ажилдап кылган.

Силерниң кичээңгейиңерге Чөөн-Сибирьниң демир-орук магистралына каттыжар **Тываже демир-орук тудуунуң** — транспорт инфраструктуразын хөгжүдериниң инвестиция төлевилелин саналдап тур бис. Ооң узуну 460 км, орук үшкү категорияны болур.

Капитал каттыжкынын хемчээли 55,1 млрд. рубль болур деп көрүп турар; тудугнуң ниити хуусаазы — 7 чыл, ооң иштинде төлевилел-смета документациязын ажилдап кылырынга — 2 чыл; чылда 15 млн. тонна чүктү сөөртүр; 10 чылдан эвээш хуусаада чарыгдалдар эгиттинер.

Демир-орук тудуун «Ж» болгаш «ГЖ» маркалыг коксталыр хөмүр-даштын **Элегес казымал тывыш черин** ажилдадыры-биле холбай көрүп турар. 1 млрд. тонна хөмүр-даш курлавыры ында бар. Чылда 12 млн. тонна күчүлүг хөмүр-даш казып тывар комплексти тургузары көрдүнүп турар. А металлургия кокузунга чурт-даа иштинде, даштыкы-даа херегелел бар.

Республиканың Чазаа күрүнө-хуу кады ажилдажылга үндөзүнүнге демир-орук тудар болгаш хөмүр-даш казымал байлаан шиңгээдир талазы-биле Россияның болгаш даштыкының инвесторларының саналдарын өөренип көрүп турар.

Төлевилелди боттандырырын Россия Федерациязының Чазаа чүүлүг деп көргөн. Республикаже демир-орук тударын Россия Федерациязының 2020 чылга чедир транспорт стратегиязында көргөн. 2006 чылдың федералдыг бюджетинде 50 млн. рубльди демир-орук тудуунуң төлевилел ажилдарын эгелээринге тускайлаан.

«Енисейниң үлетпүр компаниязы» ХАН бирги шахтаны тударының төлевилелин ажилдап кылган, өске уластарда шинчилел ажилдары чоруп турар.

Россия Чазааның деңгелинге ховар болгаш өңүг металлдары, алдыны казып тыварының эргезин алыры дээш аукционнарны чорудуп турар. Чер иштинин байлаан ажылгаарының 5-8 лицензияларын чылдың-на тыпсып турар. Конкурс үндөзүнүн ажилдаар улустарны тодарадырынга чээр-

би ажыг төлевилел кедилги болуп турар.

Кызыл хоорайда чаа аэровокзалдың бар апарганы, кызыгаар болгаш каайлы контролон чорудар федералдыг черлерниң бисте бары Кызылга **делегей чергелиг аэропорту** ажадырының төлевилелин боттандырып арганы берип турар. Моол-биле агаар дамчыштыр доктаамал аргыжылганы организастаарының айтырыы шийтирлеттинип турар.

Туризмни хөгжүдериниң төлевилелдери дыка кедилги. Тываның дириг амытаннары, үнүштери байлак, бойдустуң болгаш археологияның тураскаалдары (ылаңгыя сурагжаан Аржаан-1, Аржаан-2) кончуг көвей, эмниг аржааннар, малгаштыг хөлдөр бар, бойдус арыг болгаш чараш — бо бүгү туризмни, санаторий-курорт эмнээшкин болгаш даштыкыны хөгжүдеринге эки үндөзүн болуп турар. Делегейде хоорайжылганың үргүлчү өзүп турары, Тываның бойдузунуң арыг болуп турары, шиңгээттимзени ооң бо талазы-биле ооң үнелин бедидип турар.

Улустар аразының үлетпүр банкызы Тываның стратегтиг **инвестиция партнеры** болуп турар, Элегестиң хөмүр-даш казымал байлаан шиңгээдир талазы-биле кады ажилдап турар бис.

Республиканың экономиказының амгы байдалы, ооң хөгжүлдөзүнүн кедилги сорулгаларын шийтирлээр инвестицияларны көвүдөдери-биле чергелештир олар инновация угланышкынын болурун негеп турар. Чаа технологияларны, материалдарны, дериглерни, программа чүүлдерин ажылгаары социал-экономиктиг хөгжүлдөзүн айтырыларын шийтирлээр арганы бээр.

Чазактың инвестиция политиказын сайзыраңгайжыдарының база бир угланышкыны болза, биче болгаш ортумак бизнестин инвестиция аргаларын ажылгаары болур. Республика экономиказының чамдык адырларында Чазактың деткимчези-биле азы шуут ол чокка эки талалыг чүүлдер болуп турар. Чижээ, садыг, банк ажылы, шимченгир телефон харылзаазы, аш-чөм бүдүрери, чонга ачыдуза чедирери.

Бойдустан байлак курлавырларын шиңгээдир дээш инвесторлар-биле ажык чугаага Тыва Республиканың Чазаа белен, бо ажилга идеяны киржир боор силер деп идеяг турар бис.

Тываже моорлап келиңер! Кичээңгейиңер дээш четтирдим.

КРАНС МОНТАНА ЧЫЫЖЫНЫҢ БАЙЫРЛЫГ АЖЫДЫШКЫНЫҢ ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ ЧУГААЗЫ

Хүндүлүг агайлар болгаш дээржилер!

Силерниң-биле Тыва Республиканың чонунуң мурнундан мендидежип тур мен. Республиканың инвестиция төлевилелдеринин президентиязын эрттирер арганы тургускан чыыштын организаторларына өөрүп четтиргенимни илередип тур мен. Маңа мен Тываның тускайлаң оңзагай чүүлдеринге доктаап көрей.

Тыва Республика — Россия Федерациязының составында эң анык субъект болур. 1944 чылдың октябрь 11-де Тыва Арат Республика Россияның составына эки тура-биле каттышкан. Ол үеде чедир Тыва күрүне башкарылгазына, хоойлужудулгага арга-дуржулгазы бар турган болгаш бодун боду хандырынарына чедер экономикалыг турган. Совет Эвилелиниң составына тургаш элээн каш өскерлишкиннерге Тыва күрүне таварышкан. Баштай ол РСФСР-ниң автономнуң облазы эрге байдалдыг турган, а 1961 чылда автономнуң республика кылдыр эде тургустунган.

1985 чылда Россияга хөй-ниитиниң амыдырал-чуртталгазына бүгү талалыг демократчыдылга эгелээн. Федерацияның чаартынылганына Тыва идеяны киржикчи болу берген. 1993 чылдың республика Конституциязы аар-берге сандараашкын чылдарында реформалар болгаш чаартылгалар программазы апарган. Ооң-биле катар Россияның Конституциязы-биле ооң хөй-ле дүрүмнеринге карышкактар бар болу берген. Ынчангашты Тыва Республиканың чаа Конституциязы ажилдап кылдынган болгаш ону 2001 чылдың май 6-да республиканың бүгү чонунуң референдумуна хүлээп алган. Аңаа дүүштүр күрүнениң эрге-чагырга органнары тургустунган: Чазак, ооң Даргазы республиканың дээди эрге-дужаалдыг кижизи болур, ийи палаталыг парламент — Тыва Республиканың Улуг Хуралы. Тыва Республиканың Саналга палатазы болгаш Конституция Суду тургустунган.

Республиканың Конституциязы ооң хамаатыларының кол

эргелерин болгаш хостуг чоруун камгалап турар. Кол хоойлу Тываның хамаатыларына политиктиг көрүжүн хостуг илередиринге, негелделиг ажил соксадышкынын аңгы-аңгы чылдарда оларның киржилгези-биле (аңгы-аңгы чылдарда оларның киржилгези 60-80 хуу чедип турган) чаңгыс олутке 6-8 чедир кордакчылар киржип, ындыг янзылыг хостуг политиктиг чижилгени хандырып турган.

Республиканың амгы амыдыралында эн-не чугула болушкун тус чер бот-башкарылгазының дугайында хоойлуну боттандырган, аңаа херек кырында боттуу-биле бүрүн эргелерни бергени болур. Аграрлыг Тывага херек кырында чонунуң эрге-чагыргазын хандырып турар ук реформа онза чугула ужу-дузалыг.

Республикада хамааты ниитилелиниң тургузушкуну идеяны хемчээли. 170 аңгы-аңгы хөй-ниитинин массалыг каттыжышкыны болгаш организациялары бүрүткөттүнгөн, ооң иштинде ниити-Россияның политиктиг партияларының 17 регионалдыг салбырлары бар. Мында православ христиан, буддисти, хамнашкын

дырып турар. Республиканың хамааты бүрүзү омак-сөөгүндөн, политиктиг көрүжүндөн болгаш шажын-чүдүлгезинден хамаарылга чокка сонгудаларга киржип болур база сонгудуп болур эргелиг. Сонгудула демиселинге чаңыл болган сонгучуларның идеяны киржилгези-биле (аңгы-аңгы чылдарда оларның киржилгези 60-80 хуу чедип турган) чаңгыс олутке 6-8 чедир кордакчылар киржип, ындыг янзылыг хостуг политиктиг чижилгени хандырып турган.

Республиканың амгы амыдыралында эн-не чугула болушкун тус чер бот-башкарылгазының дугайында хоойлуну боттандырган, аңаа херек кырында боттуу-биле бүрүн эргелерни бергени болур. Аграрлыг Тывага херек кырында чонунуң эрге-чагыргазын хандырып турар ук реформа онза чугула ужу-дузалыг.

Республикада хамааты ниитилелиниң тургузушкуну идеяны хемчээли. 170 аңгы-аңгы хөй-ниитинин массалыг каттыжышкыны болгаш организациялары бүрүткөттүнгөн, ооң иштинде ниити-Россияның политиктиг партияларының 17 регионалдыг салбырлары бар. Мында православ христиан, буддисти, хамнашкын

чүдүлгезиниң болгаш өске-даа шажыннар кандыг-даа чөрүлдээ чокка кожа ажилдап турар.

Амгы Россияның болгаш ооң дең эргелиг субъектизи Тываның быжыгып тургустунуп келгенине чедир оруу планын социалистиг экономикадан — рынокке, чаңгыс партиялыг политиктиг системадан — хөй партиялыг системаже, материализм болгаш атеизмниң тергии дээшкининден — сагыш-сеткил сайзыралына, федералдыг төптүң айтышкынын байдалында — езулуг федерализмче, даштыкы чурттардан хоорук байдалдан — делегей чергелиг болгаш даштыкы экономиктиг политикаже угландыр чоруп келген.

Тыва Чөөн Сибирьниң мурнуу талазында, Азия диптиң төвүнде туруп турар. Сонгу, чөөн, барыын талалары Бурятия, Алтай, Хакасия республикаларын, Красноярск крайының, Иркутск областың девискээрлери-биле кожалашкан. Мурнуу талазы Моол-биле кызыгаарлашкан. Шөлү — 171,3 муң дөрбелчин километр, Бельгия, Голландия, Дания, Люксембург болгаш Швейцария дээн ыш-каш чурттарны катар алганында ажыг улуг девискээриг.

Республиканың чонунуң (Уланчызы 3-күарында).

(Төнчүзү. Эгези 1-ги, 2-ги арныннарда).

саны 310 муң кижиге, ында 140 ажыг нацияларның төлөөлери эп-найыр-ралдыг чурттап турар. Үндөзүн чурттапчы чон – тываларның саны 1989 чылдан 2002 чылга чедир чизе түнчели-биле 40 муң кижиге өскен. Бичии уругларның төрүттүнери 1000 чурттапчы чонга онааштыр 20 ажыг турар.

Тыва ховар дээн бойдус чурумалдыг, онзагай чүүлдерлиг булуң болур, ол бодунда Сибириниң болгаш Төп Азияның элементилерин сиңирген.

Колдуунда бичии-бичии ыйгылааштарлыг дээрден башка, даглыг чурт болур. Тываның девискээриниң иштинде далай деннелинден 3000 метр бедик 45 шыпшыктар бар. Эң-не бедии боорда, Чөөн Сибириниң база эң-не бедик чери Мөңгүн-Тайга даг далай деннелинден барык 4000 метр бедик.

Ландшавында Саян дагларының бедик шыпшыктары болгаш орту хем-шынаалар, ховулар болгаш ине бүрүлүг ыяштарлыг тайгалар, хей санныг хөлдөр болгаш чырык-паркларлыг аргалар, альпийжи аяңнар болгаш базальтылыг шаттар, элезинниг куруг ховулар болгаш малгаш-тулаалыг тундралар кирген.

Тываның дириг амытаннарында сүт-чемиштиглерниң 72 хевирли, куштарның 240 аңгы-аңгы хевирлери болгаш соастаарларның 7 аңгы хевирли санааттыг.

Байлак үнүш делегейинде 1500-тен эвээш эвес үнүштерниң хевирлери кирип турар. Тываның шөлүнүң чартык кезин арга-арыг шыпкан. Девискээрниң 40 хуузу дагларда болгаш орту черде ховулар, 10 хуу черни бедик дагларның үнүштери элээш.

Климады – чайы изиг, кыжы соок. Кыш октябрь ортан үезинден эгелээш, март айга чедир уламчылаар болгаш колдуунда дошкун, хары чуга болур. Агаарның температуразы январь айда казыыр 25-30 градус болур, чамдыкта казыыр 50-ден-даа чавызай бээр. Чайы – кургаг, чылыг. Чавыс черлерге чайын ортумак температура кадар 20-30 градус болур, чамдык хуннерде кадар 35-тен-даа бедий бээр.

Соңгу чүктүң ивилери ояттап чоруур мөңгө доң чыдар бедик,

калбак дагларлыг черлерден эгелээш, тевелер кылаштажып чоруур мурнуу чүктүң кургаг элезинниг ховуларынга четкен республикада 7 бойдус климаттыг зона бар.

Тыва — казымал байлактар-биле кончуг бай. Ооң чер иштинин казымал байлактарында хөмүрдаш, демир, даг дузу, өңнүг болгаш ховар металлдар, алдын, мөңгүн, даг-дүгү, үнелиг даштар болгаш өске-даа байлактар бар.

Республиканың суг курлавырлары 8 муң ажыг хем болуп турар, ооң иштинде Улуг-Хем биле Хемчик эң-не улуг. Девискээрниң тайгаларында болгаш орту черлеринде 400 ажыг хөл бар, ооң иштинде 11-и дустуг, малгаштыг. Тывада чер адаандан үнүп чыдар экология талазы-биле арыг ижер суг курлавыры кончуг хөй. Родондан терминалдыг сероводородка чедир эмнээр минералдыг 45 аржаан бар. Минералдыг суглар эмнээр шынарының талазы-биле хөйге билдингир эмнээр шынары эки Цхалтубога, Белокурихага, Боржомиге, Железноводскиге дөмейлешкек. Сизонда ажылдаар бальнеологтук курорт «Үш-Белдир» дыштаныкчыларны хүлээп ап турар. Ховуларда хөлдөрдүн дустуг суун эмнээшкинге ажыглап турар.

Убса-Нур ортулаажының девискээринин хөй нуруузу республикага хамааржыр, бо дээрге ЮНЕСКО-нуң бүгү делегейиниң бойдус салгалының турсакаалы болуп турар. Экологтук шинчилелди боттандыраары-биле 1991 чылдан бээр Россияның Эртемнер академиязының Сибирь салбырының биосферлиг шинчилелдер чорудар Улустар аразының төвү ажылдап турар.

Төгүңнүң янзы-бүрү үелеринге хамааржыр республиканың девискээринде археологтук, культура-төгү турсакаалдары хөй, оларның саны 75 муң ажыг болуп турар.

Азияның улустарының ыңай-бээр көжүп чоруп турганы Тываның чурттапчыларының этниктиг составынга, ооң онзагай шынарылыг культуразына салдарны чедирген.

Материалдыг культураның турсакаалдарына бурунгу суггарылга бугалары, камгалал тудугларының артынчылары, хоорайларның болгаш шивээлериниң

бузундулары (VIII-X чаа эрага чедир чүс чылдар), аңнаар болгаш дайынчы аңгы-аңгы хевириниң херекселдери, аңгы-аңгы эпоханың эт-септери, элээн сөөлгү үениң төөгү архитектура тудуглары хамааржыр.

Сагыш-сеткил культуразының турсакаалдарына даш көжээлерде, чалымнарда орхоненисей бижимели-биле бижээн тываларның бурунгуларының турсакаалдары (VII-XIII чүс чылдар), бурунгу дайынчыны көргүскен даш скульптуралар (VII-X чүс чылдар), скиф болгаш сармат эпоханың (үезин) айыткан чалымнарда чуруктар (VIII-III чүс чылдар), янзы-бүрү базырыктар тудуглары (VI-X чүс чылдар), чоннун казаныр уран чүүлүнүң, амыдыралының дериг-херекселдерин каастаарына, этнографияга хамааржыр дериг-херекселдер кирер.

Сагаш-сеткил культуразының турсакаалдарының аразындан Хаан шынаазында Аржаан-1 болгаш Аржаан-2 базырыктар онза сонуургалды болдуруп турар. Академик М.Б.Пиотровскийниң чугаазы-биле алырга, Аржаан-2 базырыкты касканы XX чүс чылда археологияга улуг ажыдышыкын болган. Базырыкка хөөржүдүлгеден төөгүлүг үнелиг дериг-херекселдер тывылган, хаанның болгаш ооң кадынын алдын каасталгалары 23 кг болган, ону Египеттиң Хеопса пирамидазы-биле деңнеп болур. Шинчилелдерин Санкт-Петербургтуң болгаш Германияның археологтары чоруткан. Аржаан-2-ниң туристичи комплекзин тургуз төлөвилелди ажылдап кылган.

Литература болгаш шажын номнарын камгалап арттырган. Оларны XVII чүс чылдан XX чүс чылдар үезинде Тывага турган буддизм ламалары болгаш эртемден кижилер тургускан, ук номнары Тыва Республиканың күрүнениң архив албан черлериниң фондуларында, хуу коллекцияларда шыгжап турар.

Тываның ховар бойдус болгаш культура-төгү турсакаалдары туризмни хөгжүдеринге перспективаны берип турар. Аңаа таарымчалыг байдалды тургускан: 5 аалчылар бажыны ажылдап турар, национал музейни, аэропортту туткан, автомобиль оруктарының четкизи хөгжээн, пассажирлерни

суг транспорту-биле сөөртүрүн боттандырып турар.

Республиканың экономиказының колдуунда 90 хуузу хуу азы холуштак капиталдың өңчүзүнде туруп турар. Чайгаар бүткен монополияларның тергинделин болдурбас хемчеглерни ап турар. Үлетпүр биле көдээ ажыл-агый — экономиканың кол адыры болур. Үлетпүрде электроэнергетика, одалга (хөмүр), өңнүг (алдын тывыжы), ыяш болгаш ыяш болбаазырадылгазы, чик болгаш аэш-чөм адыры колдуурап турар. Көдээ ажыл-агыйда кол угланышыкын — мал ажылы, ооң иштинде чаңчыл болган хой ажылы хөгжүп турар. Малдың бажының кол кезээ болгаш мал продуктуларының бүдүрүлгези хуу ажыл-агыйларда мөөңөттинген.

Экономиканы хөгжүдеринге онза салдарны кол капиталга инвестицияларны шигээди алганы салдарны чедирип турар. Ынчала-даа оларның хемчээли республиканың бүдүрүлгө адырларын хөгжүдөр херекселди хандырып шыдавайн турар.

Хуу инвестицияларны кол инфраструктура объектилери — демир-орукту, делегей чергелиг аэропортту тударына хаара тудары кол угланышыкын болур. Республиканың бир кол байлаа — минералдыг курлавырларны шигээди алырына капитал салышыкының дыка хөйү негетинип турар. Турист-рекреацион комплекзин хөгжүдеринге — аалчылар бажыңнары, туристичи баазалар, кемпингилер, тус чериниң бальнеология болгаш минералдыг сугларының баазазына курорттар тударына инвесторларның киржилгези база ажыктыг болур.

Даштыкы экономиктиг харылзаалар адырына, Азиат-Оожум далай девискээриниң харылзаалары тургускан чурттарны чугаалаваска, Европа эвилелиниң кежигүннери чурттар-биле садыг-экономиктиг, эртем-техниктиг болгаш культура харылзааны тудуп хөгжүдөр. Чижээ, немец Сименс компаниязы-биле кады ажылдажылга хөгжүп турар. Республиканың аңгы-аңгы бүдүрүлгелеринде Германияның хевис кылыгы бүдүрер болгаш дүк болбаазырадыр, Италиядан кон-

дигер кылыгы бүдүрер, Франциядан эт болгаш ыяш болбаазырадыр, Финляндиядан ыяш ажылдап кылыр дериг-херекселдерни тургускан.

Чыыштың хүндүлүг киржикчилери!

Мээң коллегаларым, бистин республикадан Россияның сенаторлары С.В. Пугачев, Л.Б. Нарусова олар Тывага демир-орук тудар болгаш Элегестин коксталыр хөмүр-дажы чыдар улуг хөмчээлдиг черин шигээди алыр дугайында инвестиция төлөвилелин силерге көргүзүп таныштырар.

Оон аңгыда, никель-кобальт рудаларын, алдын холумактыг (цинк, коргулчун, чөс, мөңгүн, алдын), тантал-ниобиевтер, чериниң ховар демир рудалары, алдын-чөс-молибден болгаш өске-даа казымал байлактарны тывар болгаш болбаазырадыр талазы-биле ажыктыг бүдүрүлгелерни тургузарының боттуг аргалары бар.

Бистин республика-биле таныжып келири-биле шуптуңарны чалап тур бис, маңаа келгеш, чүгле төөгүнүң болгаш культураның турсакаалдары көөр эвес, малчыннарның чаңчыл болган амыдыралын болгаш чуртталгазын, бурунгуларының чагыларынга шыңчы, бойдустан болгаш ниитилелди аянаашкынын, чүүл-дөшкөз камгалап арттырган кижилер-биле таныжыр силер. Бистин республикага келгеш, кижиниң буду баспаан черлер баар силер, экология талазы-биле арыг амдангы аржаан сугларны ижер силер. Силерни балыктаашкын, аңнаашкын, онзагай ховар дйриг малдарны (ивини, тевени, сарлыкты) мунары манап турар.

Бис — бистер ырак болгаш чоок кожоларымыс, кады ажылдажылганың болгаш чөпшээржилгениң, экономиктиг кады ажылдажылганың болгаш бот-боттарына ажыктыг солчулганың дылы-биле чугаалажырына белен бүгү кижилер-биле даштыкы делегейге ажыктыг чорук дээш туржур бис. Бистин өңүктөривис тыва черге эң-не өөрүшкүлүг хүлээп алышыкыны болгаш чаагай харылзааларны тып алыр.

Кичээңгейинер дээш четтирдим.

ныштырып турарымыс чоргааранчыг. Тывада ырлап чыдар бир хемнин адын эдилээн «Алаш» фольклор бөлүүнү көргүзүү-биле таныжар силер. Ола аныяк-даа бол, бедик мергезилдиг бөлүк. Бо чогаадыкчы коллективтин артистери янзы-бүрү фестивалдарга болгаш конкурстарга тирилеп, «Саян дээрбээ-2003» делегей фестивалының Гран-при шаңналының эдилекчизи болган. Олар чоокта чаа гастрольдап, альбом үндүрүп турганы Америкадан эеп келген. Бөлүктүң удуртукчузу — бодунуң уран талантызын янзы-бүрү чурттарга бараалгадып келген Тываның Улустуң хөмөйжизи, Россияның болгаш республиканың алдарлыг артизи Конгар-оол Ондар.

Тыва национал хеп — Азия костюмуңуң танытынгыр кезинде бол, боду тускай чырык илерээшкинин болуп турар. Көшкүн чоннарның чаагай чаңылдарында ол тыва чоннун төөгүзүңүң скиф, гунн болгаш түрк үелеринче көрүнгөн бот-тывынгыр культуразын болгаш амыдырал байдалын илередип турар. Тываларның культурулуг өңчүзүңүң шинчилээшкини база амгы национал хептиң улам ыңай сайзырадылгазы мода агентстволарын сонуургадыптар кайгамчык чараш, шевергин, аянын, бот-онзагай чаарткан коллекцияларны дизайнерлерге тургузар арганы берген. Чонунуң чаагай чаңылдарын сайзыраңгай-жыдып чоруур, республиканың Күрүне шаңналының эдилекчизи, уран чүүлдүң алдарлыг ажылдак-

чызы Вячеслав Донгактың тускай ажылдап кылганы «Азияның тывызы», «Куу хам», «Каң-кыс» деп коллекциялар бөлүү «Делегей моолдарының модазы» деп бүгү делегей конкурзуна «Чартыг-ган национал костюм» номинацияга 2005 чылда Гран-при шаңналын алган.

Кайы-даа чоннун идегели болгаш хөгжүлдөзүңүң магадылалы — ооң өзүп орап салгаы болур. **Уругларның «Эдегей» танцы ансамбли**, удуртукчузу база-ла Вячеслав Донгак, тыва улусчу самнар база амгы танчылар сыры каттышкан уран чүүл-биле силерни таныштырар. Аныяк-даа бол, ансамбль улуг профессионал коллективтер-биле деңге улуг чедишкенин болуп турар. Гран-при шаңналдың 7 катап эдилекчизи «Эдегей» 2003 чылда Россияның дээр дээр хореография коллективи болган. Амгы үениң негелделеринге дүүшкен ансамбль национал бот-тывын аргы болгаш амгы хореографияның каттыжылгазы-биле көрүкчүлерини ынакшылын чаазы, чаражы, онзагайы-биле чаалап алган. Ол Европаның болгаш Азияның бүгү делегей фестивалдарының күзенчиге аалчызы болгаш тиилекчизи.

Бөгүн тыва уран чүүлдүң төлөөлери хөй талаалыг россияжи культураның катап татынмас оверларын дамчыдар дээрзинге идегедим.

Кичээңгейинер дээш четтирдим.
22.06.06. Франция.
Монте-Карло.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржактың 2006 чылдың июнь 22-де албан езу-биле хүлээп алышыкында Кранс Монтана (Монако) чыыжының киржикчилеринге БАЙЫРЛЫГ ЧУГААЗЫ

Хүндүлүг агайлар болгаш дээржилер!

Бөгүн меңээ бистин республиканың аалчылары кылдыр чыыштың киржикчилерин албан езу-биле хүлээп алыр улуг хүндү таварышты. Силерниң кичээңгейинерге улуг хөй национал Россия культуразының бичии-даа бол, бир онзагай кезини — шаандан тура, Азий диптин дап-дал төвүнде чурттап чоруур тыва чоннун боттускай уран чүүл-биле таныштырарын чөпшээрер көрүңер.

Тыва чер хөй-хөй депшилгелиг чоннарның кайгамчык үнелиг культурулуг өңчүзүңүң кадагалаан. Ол бурун культураның девискээри, хөмөй-сыгыттың, даш чонар уран чүүлдүң, хамнаашкынын чурту. Чүс-чүс чылдарда аңаа бистин бурун өгбелеривис черниң болгаш сугнуң элдеринге чүдүвү-шаан, долгандыр бойдузун дириг-жидип, ооң чараш-каазын магадап чурттап чорааны улустуң бай аас чогаалында — тоолдарда болгаш маадырлыг чугааларда, тоолчургу чугааларда болгаш тывызыктарда илереттинген.

Хөмөй-сыгыт — уран чүүлдүң хевирли болуп, өске-даа чоннарның аас чогаалында бар, ыңчалза-даа ол чүгле Азия төвүңге бодунуң эң бедик сайзыралын болгаш хөй янзылыын чедип алган.

Хөмөй уран чүүлү — делегейже ханы көрүштүг болушкун. Ону күүседикчилер-даа, дыңнакчылар-даа чончу философияның онзагай илерээшкини кылдыр хүлээп ап чоруур. Хөмөйниң Тывада нептеренгейин ооң-биле тайылырлап болур. Тыва кижиниң уран бодаашкынында ооң үнү, сагыш-сеткили, бодалдары төрөөн бойдузунуң чурумалдары болгаш үннери — дамыраактың кыңгыраажы, саарының агымы, хая-чалымнарның чаңгызы, өт-сигениң шылыраажы, шергиниң шартылаажы, дуруяаның эдери, аъттың киштээри-биле каттыжа бээр! Күш-ажылдың үндүрер үннери диригжиг бээр: аңчыларда — куштарның ырызы, эдискинни даажы, сынынның алгызы; кадарчыларда — хову сырыны, каңмыыл-сигениң сымыраны, хойларның эдери; чылгычыда — дуюгларның даажы, аргамчының сыг дээр, одагың дазыраары...

Тыва хөмөйде беш аңгы аян бар: сыгыт, хөмөй, каргыраа, борбаңнадыр, эзеңгилээр.

Шаг-шаандан бээр тывалар боттарының сеткил-хөңүн бирде узун-суук ырлар, бирде ай каазында аныяктарны оюну ойтулааш үезинде хөглүг дүрген кожамыктар-биле дамчыдып, **национал хөгжүм херекселдеринге**

ойнап чорааннар. Республикада сураглыг хөмөйжилер чорааннарны аттары уттундурбаан. Оларга турсакаадып, чаа талантыларны тывары-биле янзы-бүрү оюн, конкурстарны эрттирип турар. Уран чүүлдүң республика школазында болгаш Кызылдың уран чүүл училищезинде профессионал деңгелде хөмөйни башкылап турар. Эвээш эвес хөмөйжилер «Тыва Республиканың алдарлыг хөмөйжизи» деп атты эдилеп чоруурлар. Тыва хөмөйниң уран чүүлү чаңгыс черде турбайн, улам ыңай сайзырап турар. Ону делегейниң аңгы-аңгы булуңнарына дыңнап болур, чоннун ээлгир-туттунгур аажызын көшкү амыдыралдан база хамнаашкынын езулалдарындан эгезин алган хореографияга көрүп болур. Делегейниң этниктиг хөгжүмүндө Тываның «Хүн-Хүртү», «Ят-Ха», «Чиргилчин» деп бөлүктери, Кайгал-оол Ховалыг, Альберт Кувезин, Геннадий Тумат, Сайын-Хоо Намчылак дээр ышкы күүседикчилерниң аттары билдингир.

Улуг болгаш бичии чоннар чок, а чоннун бот-онзагай культуразы болгаш бедик хей-ады бар деп бурунгу чугаага дүүштүр бөгүн бис Европаның төвүнде бодувустун национал культуравысты та-

«Россияның патриоттары» партия

ТОДАРГАЙ ХЕРЕКТЕРЖЕ КИРГЕН

Бо чылдың октябрьда болур Улуг Хуралдың депутаттарының сонгулдалары чоокшулаан тудум, республикада политиктиг партияларның идепкейи көдүрлүп турар. Ооң иштинде эң аныяк «Россияның патриоттары» деп партияның ажил-чорудулгазының көскүлөң апарганын сонугалдыг кижилер эскерген боор. Бистиң корреспондентивис ук партияның Тывада салбырының даргазының ора-лакчызы, билдингир композитор, чогаалчы, публицист болгаш политик **Амур ХОЮГБАН**-биле ужуражып, элээн каш айтырыл-ларны салган.

— **Амур Сатович, солун-сеткүүлдерден, радиотелевидениден-даа «Россияның патриоттарының» ажил-херектерин дыңнап, көрүп тур бис. Силерниң бо идепкейиңер кандыг чугула болушкуннарга тураскааткан ирги?**

— Шынап-ла, «Тываның патриоттары» сөөлгү айларда партияның Уставта көрдүнгөн ажил-чорудулгазын идепкейжиткени шын. Ынчалза-даа мону кандыг бир кампанейжи кылдыныг дээр болза, шын эвес боор. Партийжи ажилды чаа үеде чаа езу-биле чорудуп тура-рывыс ол. Мындыг янзылыг ажилды доктаамал чорудары — партияның бир кол сорулгазы.

— **Ынчаарга, «патриоттарны» чер-черлерде улустар база сонугарга, биле бергеннер боор аа?**

— Ындыг боор деп бүзүрөп идегээр кижидир мен. Чүге дизе, кандыг-даа айтырыгны көдүрерде, баштай ооң чонга кайы хире дээштиин, чоннуң сагыш-сеткилинге кайы хире чоогун шинчилээн турар уjur-луг. «Россияның патриоттары» партия тургустунгандан бээр чыл безин четпезин хирезинде, чуртувустун сайзыралына хамаарыштыр чонга дээштиг элээн хөй чидиг айтырылгаларны тургузуп, ону шиитпирлээриниң тодаргай оруктарын саналдаан.

Чижээлээрге, партия бодунуң Програмазынга он национал төлөвилелдерни бир дугаарында саналдаан. Маңаа каспырлаштыр Россияның Чазаа янзы-бүрү национал төлөвилелдерни боттандыра бергени биске өөрүнчүг. **Демографияда** дүвүренчиг байдалды «патриоттар» чурт деңелинге көдүргеннер. Бо талазы-биле дүвүрелин Президент В.В.Путин бодунуң Айыткалынга демдеглээш, ону экижидериниң арга-хоргазын саналдаанын бил-лир бис.

— **Ынчаарга силерниң Быжыглап доктадыр (Стабилизация) фондузунда чыгыл берген акша-хөреңгини чедимчелиг ажыглаарының дугайында бөгүнгү саналыңарны РФ-тиң Чазаа база деткиир чадавас-тыр аа?**

— Ийе, Чазак бистерниң үнүвүстү дыңнап, кандыг-бир түннелди үндүрер боор деп идегээр кижидир мен.

— **Ол чыгыл берген акша-хөреңги дугайында болгаш ону чедимчелиг ажыглаарының талазы-биле саналдарыңарны тодаргай-биле таныштырып көрүңер.**

— Колдуунда-ла нефть өртээниң доктаамал бедик турарының ачызында чуртта хөй артык акша-хөреңги чыгыл берген. Россияның Чазаа ол түнден Быжыглап доктадыр (Стабилизация) фондузун тургускаш, ону даштыкы банкыларда шыгжап турар. Ук Фонд биле Төп банкыда алдын-валюта шыгжамыры каттышкаш, 300 млрд. ажыг доллар болуп турар. Бо канчаардаа аргажок хөй түңнүг акша-хөреңги Россияның экономиказынга-даа, кижилерниң амыдырап-чуртаарында-даа бичии-даа ажык бербейн турар. Харын-даа бо хөреңги даштыкы чурттарның экономиказын быжыглаарында дөгүмчө болуп азы инфляцияга чиртип турар.

«Россияның патриоттарының» саналы бөдүүн болгаш билдингир: «Чоннуң акшазы чонга ажыктыг болур уjur-луг». 50 млрд. долларны чурттун экономиказынче, 50 млрд. долларны чуртталга-коммунал, социал объектилерниң чаарылгаларына, 50 млрд. долларны социал төлөвилелерге болгаш арткан 150 млрд. ажыг түңнү курлавырга арттырар.

Бо саналдарны деткири-биле «Россияның патриоттары» Бүгү-россия деңнелдиг акцияны майиюнь айларда организастааннар. «Тываның патриоттары» май 18-те парлагалга-конференциязын эрттиргеш, акцияның эгезин Тывага салганнар. Партияның активистери ук саналдарны деткээн беш муң ажыг хол үжүүн чыгганнар. Улуг сарыг хааржактарга бадылашкынны организастааннар. Ооң түңнелинде бадылааннарның барык 95 ажыг хуузу ук саналдарны деткээннер. «Патриоттар» июнь 23-те Совет Тываның 5 чылы аттыг стадионга солун оюн-тоглаа шинчилиг кылдыр акцияның түңнелин үндүргеннер. Стадионга партияжилерниң чогаатканы «Россияның патриоттары» деп гиминин күүсеткени солун болган. Эстрада

артистери маңаа талантызын бараалгатканнар. Аныяк партияның төөгүзүнүн, сорулгаларының, ооң удуртукчуларының дугайында янзы-бүрү шаңналдарлыг викторинаны чоруканының түңнелинде Аңгырак Ховалыг болгаш Чечена Кыргыс олар айтырылгаларга долу, билдилик харылыларны берип, чонну кайгаткаш, соталыг телефоннар-биле шаңнатканнар. Стадионга келген кижидир бүрүзү «патриоттарының» белек-селээн алганнар.

— **Силер элээн дуржулгалыг апарган хоочун политик болгай силер. «Россияның патриоттарының» удуртукчуларының дугайында чүңү чугаалап болур силер?**

— «Россияның патриот-

тарының» лидери Геннадий Семигин-даа, партияның Тывада салбырының удуртукчузу Эдуард Наксыл-даа езулуг-ла бүдүрүкчүлүг ажыл-үүлөге таарышкан,

бышкан назын үезинде оолдар-дыр. Бир эвес Э.Наксыл бодунуң ажылчын мөзүшүнарын илередип, бо нарын үеде чонга ажылчын олуттарны тып, республиканың чедииншикниг ажылдап турар аныяк сайгарлыкчыларының санынче бүзүрелдиги-биле кирген болза, Г.Семигинниң дугайында мен бодум хуумда ону анаа-ла «Российжи Ден-Сяо-пин» деп адаар кижидир мен. Ден-Сяо-пин-даа, Г.Семигин-даа угаан-медерел талазы-биле бүгү делегей чергелиг интеллектуалдыг эртин болуп, философияга, социологияга, политикага чаа угланышкын-нарны ажылдап кылып, нитизи-биле эртемниң улам

ыңай сайзыраарына улуг үлүүн кириштиргеннер. Оларның кайызы-даа делегейниң эң улуг дээн чурттарының, Кыдаттың болгаш Россияның улам ыңай сайзыраарының философу идеологиязын тыпкаш, ону амыдыралга боттандыра-ры-биле тодаргай саналдарны ажылдап кылган политиктер-дир. Ол саналдарны ылгалы чүү дээр болза, Ден-Сяо-пин мерген угааны-биле баш удур билгеш, либералдыг идеологияның хамчыктыг уржуктарын бөдүүн кижилерге, кыдат чонга таварыштырбайн, сорулгазын чедип алганы, а Г.Семигинге капитализмниң «амданын» апкаш, човулаңны көргөн россияжи бөдүүн чонга хамаарыштыр сорулгазын боттандыраы келир үениң айтырыы болур.

— **«Россияның патриоттары» тодаргай ажил-херектерниң партиязы джир. Ол шын бе?**

— Ийе, партия Россияның сайзыралының чүгле теоретиктиг үндэиннерин тыпканындан аңгыда, ында айыткан чүүлдерни боттандыра-ры-биле тодаргай программаларны, колдуунда-ла партияның тургусканы Улусчу чазактың күженишкини-биле ажылдап кылып турар. Ол дээрге, «Россияның чаа угланышкыны» деп фундаменталдыг ажил, Күрүне Думазынга чылдыңна саналдап турары «Альтернативтиг бюджет» дээш еске-даа эртемге үндэзилээн документилен-дир.

Республика деңнелинде тодаргай ажилдарны база кылып турар бис. Май 1-де байырлыг чыскаалга киржип, партияны чонга таныштырдывыс. Май 9-та партия дайынның хоочуннарына белек-селекти тыпсып, оларның сеткилин өөрткеннер. «Шын» солунуң шаңналы дээш хүреш маргылдаазына деткичилеп, соталыг телефоннарны тывыстывыс.

Чоннуң кадыы — бир дугаар национал сорулга деп партия санап турар. Ынчангаш профессионал байырлалын таварыштыр элээн каш эмчи коллективтеринге дириг хойларны, арыг агаарлыг черлерге «изиг ханнап» алзын дээш бердивис-даа.

Бо хүннерде манап турганывыс үнелиг белектер чедип келди. Ол чүл дээрге, Ак-Довурак, Шагаан-Арыг, Кызыл хоорайларның алды эмчи коллективтеринге тыпсыр эмнелге херекселдери болгаш көдээ суурларда ажылдап турар фельдшер-акушер пунктуларына эмчиниң бүрүн дерилгелиг

сумкаларын үлээр бис. Оон ыңай чамдык кырганнар бажыңнарынга болгаш бичии уруглар азырап эмнээр төптөргө телевизорлар болгаш амыдыралга херек техниктиг эт-септи уледивис.

Москвада Улусчу чазактың хуралы.

Патриоттар май 1-де.

Дайынның хоочуннары.

Эмчилерге белек.

(Өртээн төлээн).

Тывага радионуң тургустунганының 70 чылынга

Төрөөн Тывамга чурттап эрткен чылдарымның иштинде уттундурбас болушкуннар база тургулаан. Ооң бир онзагай уттундурбас чүүлү — Тывага эң баштай радиону дыңнаанывыс, телефонну ажыглаанывыс болур.

Чугаалап турар «калбак кара тавак»

Ол үеде кижилер элдептиг-ле чүвени көөр болгаш дыңнаар турган. Элээн ыраакы 1940 чылдар үези. Бис ынчаарда, Тыва Арат Республика азы чурт — тускай күрүне турган. Чеже-даа бот-догуннаан күрүне турзувусса, акы-дунма кожывыс ССРЭ-ниң ачызында культура болгаш үлөтпүр талазы-биле элээн бурунгарлап турган үевис-ле болгай. Ооң соонда бир чыл болганда, ССРЭ-ге удур фашисттер Германия дайыны эгелээ.

1940 чылда ТАР демократтыг күрүне болуп, шору хөгжөөн турган. Культура амыдыралынга база бир онзагай чүве — радионуң Тывага чугаалап эгелээни, ооң оон ынайгы хөгжүлдери.

Бир-ле катап Чаа-Хөл кожуунун Булуң-Терек сумуздан ырак эвес Терезин деп черге чайлагдан көжүп келгеш-ле, ийи аал хонуп алган бис. Хуу ажил-агыйлыг, малмуганыг турдувус. Авам аажок хоочузу кирген, аараан турган. Ол үеде чоокта эмчи-домчу бар эвес, баар, чоруур-даа болза, кожуун төвү чедер турган. Бир хүн ачам Чадаана хоорай баар деп белеткени берген. Аъдын тергилеп алгаш, кожанында өгнүг ээлерин келдиртип алгаш, чугаалады:

— Мен кадайымны Чадаанада эмчиге чедирейн. Мээң оглум-биле ийи-үш хонук иштинде аалды ээлеп турунар — деп мындыг. Ынчаарда, Ак-Туруг, Кызыл-Даг,

Шаңчы, Изиг-Кара сумулары Чөөн-Хемчикке хамааржыр турган. Сөөлүндө аңгы Чаа-Хөл кожууну апарганы ол-дур.

Ачам авамны аъдынга олурткаш, Чадаанаже чорупкан.

Ынчаарда, Чадаанага авамның дуңмазы — Чысқың угбай чурттап турган. Кожкомнуң секретары кижиге. Оларның бажыңыга чеде бергеш, ачам аъдын ойткарып, хем кыдыңыга хонган. Чысқың угбай эртенінде ажылдап чоруй барган, бажыңга авам чааскаан арткан. Угбам дүште бажыңыга чедип кээрге, угбазы Хандываа даштын олурган.

— Чүге даштын олуруп тур сен, байдалың кандыг-дыр? — деп, дуңмазы сагыш човап айтырган.

— Корткаш, даштын олур мен, орта эвес бажың-дыр бо, чугааланып турар кижилер. Шай хайындырып алгаш олурумда, хенертен кижиге чугааланы берген, ынай-бээр көрүнеримге-даа кижиге чок, элдептиг чүве-дир. Хейлиг бажың эвесле бо — деп, авам коргуп чугаалаан.

Чысқың угбам авам чүнүг дугайында чугаалап турарын дораан билип каан. Авамның эдертип алгаш, бажыңче кирип келгеш:

— Ханада радио чугаалап турар чүве ышкажыл дээш, «калбак кара тавак»-биле авамны бир дугаар таныштырган. Угбам ажылдап чоруурда, сагындырарын уткупкан кижиге болган-дыр. Авам дуңмазы ажылдап чоруптарга, ол «кара тавакта» кайда-ла кижилер

бар чүвел деп, дилеп шаг болган дээр чораан.

1940 чылдарның эгезинде кожууннар төптеринче, чазак-чагырга черлеринче база даргалар бажыңнарынче радио шугумун кирип турган үе чүве-дир. Ол «калбак кара тавакты» ачам база аажок сонугураан дидир. Ынчаарда, бистиң өг-бүлевистен радио деп чүвени авам биле ачам бир дугаар дыңнааны ол чүве-дир.

Булуң-Терек суурга школа турдар дээш, ол-ла чылдың август төнчүзүндө, бир хүн кезек араттар, оларның аразында мен база бар мен, ышк чонуп ажылдап тур бис. Ол хүн суму даргазының бажыңының чанында улус-ла чыгылып турар мындыг. Сонугурааш, маңнап чеде берген мен. Аңаа бистиң суурга бир дугаар радио, телефон деп чүвени кирип турганы ол чүве-дир. Ону кижиге бурузу көрүп, дыңнап, сонугурап турган. Амыдыралым иштинде радионуң чугаалап турарын аңаа көргөним ол. Сывырындак демир дамчыштыр харылзажып болур деп чүвени база ынчан билип алган мен. Ол бүгүнү суму даргазы Өнер Монгуш биске таныштырып тайылбырлааш, удавас бажың бүрүзүңе олар турар деп чугаалаарга, езулук тоол оранында чурттап турар улус кылдыр боттарывысты бодап турдувус. Шынап-ла, удапаанда, бажыңнарга «калбак кара тавактар» чоорту көстүп келгилээн.

1941 чыл. Дайын эгелээ, үе на-

рыдаан, амыдырал деңгели кошкаан. Ынчалза-даа биче-буурай тыва чон улуг кожазы күрүнеге шаа-биле дузалажып турганын төөгүден билер бис.

Радиожурналист апарганым

Ынчан делегейниң ийиги дайыны чоруп турза-даа, Тывага радио дүргени-биле хөгжүп, бурунгарлап турган. Чурттуң дыка хөй чурттакчылыг суурлары, оон чону радионуң ажыын көре берген болгаш делегейде болушкуннарны үргүлчү дыңнап, билип турар апарган.

Чадаанага 6 класска чедир өөрөнгөш, Кызылдың алдарлыг 2 дугаар школазынга өөрөдилгем уламчыладым. Шериг херээр Курилдерге үш чыл «тептим». Оон халажып келгеш, баштай комсомолдун, улаштыр коммунисттер партияның дээди школаларын доостум. Ол чылдарда журналистика факультеттеринге өөренип турган мен. Ийиги дээди школаны дооскан соонда, «Тываның аныяктары» солунуң килдис эргелекчизинге, Кызылдың комсомол хооркомунун бирги секретарына, комсомол обкомунга, партия обкомунга ажылдааным шын.

1958 чылдан эгелээш, тыва радионуң дамчыдылга редакциязынга 31 чыл ажылдааш, пенсияже үнген мен. Ол үеде кадрларның салым-чолун чүгле комсомол, партия обкомнары шийтирилээр чүве-ле болгай.

Радиога кандыг дарганың удуртулгазы-биле, кандыг журналист эш-өөр-биле ажылдаваан дээр. Бөдүүн корреспондентинде эгелээш, кол редакторга чедир

ажылдаан мен. Мактанып канчаар, шыдаар шаам-биле ажылдап чордум ийин. Радиожурналист кижиниң барбас, чорбас чери, ужуражып душпас улузу чок боор чүве, ону амыдыралдан көрүп келдим. Хөөрөтпес мен, Тывада барбаан, чорбаан суурум чок. Чеже-чеже дамчыдылгаларны белеткеп, эфирже үндүрбээни, каш-каш блокноттарны төндүр биживээм дээр! Чүс-чүс бижиткен кижилеримниң, оларның аразында республиканың бирги удуртукчулары безин эндерик, үннерин тыва радионуң алдын үн фондуздундан бөгүн безин дыңнап болур.

Хөй чылдарда кады ажылдап чораан эштеримни адап көрейин: ол дээрге, Д.Х. Таржаа, Н.Д. Ширпей, В.А. Ананын, Н.Е. Ваньков, Л.М. Зубарева, С.Д. Кондинкин, Ким-оол Хертек, С.К. Хертек, А.С. Монгуш, В.Н. Журавлев, Калдар Монгуш, Нина Куулар, Светлана Данзын-оол, Елизавета Кара-оол, Любовь Шойдук, Лидия Иргит, Шангыр-бол Суван, Владимир Тинмей, Василий Монгуш, Роман Тас-оол, Айгерим Сандан, Нина Сарыглар, Иван Бершанских дээш, өскелер-даа-дыр. Кымны адавайн барган-дыр мен, мени өршээп көрүңер, даңзыны моондаа узадып болур деп чүвени боттарыңар билер-ле болгай силер!

Радиожурналист эш-өөрүмге Тывага радионуң тургустунганындан бээр 70 чылы-биле чүректиң ханызындан изиг байыр чедирери, силерге чогаадыкчы чедишкисинерни күзээри меңээ өөрүнчүдүр.

Дартан-оол ЕНДАН.

Кызыл хоорай.

СОЛЧУРНУҢ АТ-СУРАГЛЫГ МӨГЕЛЕРИ

Тыва хуреш дугайында

Сайзыразын, көрүштүг болзун

Тыва хурешке сонугураалым улуг. Ынчангаш бо талазы-биле чамдык саналдарымны кирип көрейн.

Хуреш — кижилерниң хан-дамырын сайзырадыр болгаш кадыкшылга онза чугула спорт. Оолдарны бичижиринде эгелеп, хурешке канчаар белеткээриниң дугайында кым-даа, чүгү-даа биживейн турары — улуг четпевис-тир.

Үргүлчү хурешти чоруур улуг мөгелерниң спортчу чедишкисинерин, допчу намдарларын чонга таныштырары онза чугула. Ол өзүп орар мөге оолдарга үлегер болур. Чогаалчылар база мөгелер дугайында улуг чогаалдар болгаш шүлүктөр чогаадыры күзөңгич.

Тайылбырлакчы — хурешке эң кол кижиге. Мөге салыкчыларын база эки үнелерин турар бис. Оларга шаңнал акшаларны өстүрер болза эки.

Мөгелерниң хевинде кол чүве — идик. Шаандакы кадыг идиктерниң улдуну-даа, уну-даа аажок кылын болур. Ону тайгыр дээри-ле шын. Ындыг болганда, тайгыр эвес материалды кадыг идикке ажыглаары чугула. Хуреш мөгелерге кадыг идик хевээр артсын деп саналдык мен.

Тыва хурешке мөгелерни улуг-бичии деп ылгап турган херээ чок, бичии-даа дурт-сынныг кижиге кончуг шыырак мөгелерни октап болур. Судьяларга төлге тырттырары черле чугула, аңаа кым-даа дээп болбас ужурулуг. Хол даанырга, мөгени октаган деп санаар деп санаар болза, ол кижиге черде чыдары чалаш чок. Беш салаазы-биле азы адыжы-биле даяныпкан болза, октаган деп санаар.

Шаанда улуг мөгелерни бичии хурештерге кириштирбес, хей девидир каар турган. Оларны алгап-йөзээр чанчып турган, ону сагыры — бистиң ыдыктыг хүлээлгевис.

Сөөлгү үеде мөгелерниң девири кошкы берген. Мөге кижиге девириде-даа, хурештерде-даа хартыганын кашпагайы дег шимченгир болур ужурулуг.

Адыг ХЕРТЕК.
Музур-Аксы суур.

Шагда Моолдун чоок аймактарына шүглүп, үжүрлежи чораан Дөрбет октаар деп шола аттыг Кертик-Кара Монгуш, Мөге Санаа деп сураглыг мөгелер чораан деп, Өвүрнүн чону ам-даа сактып чугаалажып чоруур.

Кончуг узун, шыырак мага-боттуг Даржай Монгуш деп мөге кижиге база чораан дээр. Чөөн-Хемчиктин Кулун-Дүжер деп черге ол мөгениң акызы кижиге чурттап чораан чүве-дир. Бир-ле чайын мөге Даржай акызының аалыңга чеде бээрге, бир аалдың ажылчын аъды малгашка дүже берген, ол кезек аалдың улугу аргамчы-биле баглап алгаш тырткаш, чадашкан турган. Мөге ол улуска чедип келгеш, көрүп туруп-туруп, аыттын хөрээнден, белинден баглап каан аргамчыны кончуг кичээңгейлиг тыртып шенегилээш, хенертен дал берген соонда, аытты малгаштан ушта көдүрүп келген. Көрүп турган улус боттарының карактарына бузуревейн, удур-дедир көржүп, тарап чанган чүве дээр. Тываның шыырак мөгелери чыылган хурешке Даржай мөге шүглүп каарга, чогаалчы Степан Сарыг-оол чаңгыс черчурттуунга тураскаадып «Даржай мөге» деп шүлүктү чогаадып каан.

1960 чылдар үезинде Дажыма Монгуш, Домбуу Донгак, Бүрбүжап Монгуш, Очун-оол биле Марчың-оол Кара-Монгуш алышкылар, Чоотпан Монгуш кожуунун шыырак мөгелери чорааннар. 1970 чылдарның үезинде база бир салгалдың мөгелери Василий, Виктор Дажы-Доржу алышкылар, Дадар-оол Донгак (Шалбаа), Александр Ондар, Олег, Вячеслав Куулар алышкылар, Даш-оол Донгак (Маспа), Валерий Монгуш (МТМ), Ондар Чкалов (Калзак) — будун суккаш, долгай дегээ кылыр арганы кончуг ажыглар чорааннар. Удурланыкчызын будун кемдедир суг кылыптар мөгелер. Кожуунга болгулаан хурештерге шүглүп, үжүрлежи,

дөрт шыырак мөгениң санынга артып чорааннар.

Алексей Куулар, Василий Ондар хостуг болгаш тыва хурештерге республикага билдингир мөгелер чораан. Мөге Эрес — кожуунга болгулаан хурештерге каш удаа шүглүп, Моолдун аймак Наадымынче чаладып, аңаа шүглүп, үжүрлежи чораан. Удурланыкчызы арга кылып чыдырда, аңаа удур арга кылып хурештир, олтуркажар хурешти мөге Кара-оол Шагдыр республикага болгулаан хурештерге беш катап шүглүгөн. Самбо болгаш хостуг хурештерге республиканың каш дакпыр чемпиону. Күш-культураны болгаш спортту хөгжүдериңе кириген ачы-хавыязын үнелеп, ооң ажылдап чораан школазын ат-сураглы мөгениң ады-биле мөңгөждип адааны чоргааранчыг. Бо мөге хурешти чораан үезинге кожуунга кырынче улус үндүрбейн чораан. Ооң өөреникчилери Николай Лопсан Солчурга өске черден шыырак мөгелер кээп хурешкен маевка хурештинге шүглүгеш, улуг ак өгбиле шаңнаткан.

Николай Монгуш (Ашкан) — кожуунуң ат-сураглы мөгелерин октап, чаңгыс эвес удаа шүглүп чораан. Сөөлүндө Мөңгүн-Тайгага чурттап, хурешти чорду. Бо сураглыг мөгелерниң соон дарый, кожуунга болгаш республикага ат-сураа билдингир шыырак мөгелер көстүп келген. Алексей Семис, Александр Яндай-оол (Рам), Алдын-оол Донгак, Иван Сат, Виталий Сарыглар, Валерий Очур-оол, Сергей Норбу, Николай Адар-оол бөөлдээр арганы кончуг ажыглар, удурланыкчызын үш-дөрт улаштыр дескиндир бөөлдөптөр чорааннар. Ам бо арганы аныяк мөгелер ажыглавастан, уттундуруп бар чыдар. Бо мөгелер кожуунга болгулаан хурештерге шүглүп, үжүрлежи, өске черлерге болган улуг хурештерге сес шыырак шилдек мөгелерниң санынче кирип чорааннар.

Владимир Ооржак — тыва ху-

решке спорт мастери. Кожуунга болгаш өске черлерге болган хурештерге шүглүп, республикага болган хурештерге дөрт шыырак мөгениң санынче кирип чораан. Анатолий Комун-Доржу — дурт-сыны бичежек-даа болза, кашпагай, карак чивеш аразында аргаларны кылыптар, дүргөн хурешти мөге. Ынчангаш чон мөгеге «Караңнаар» деп шола атты берген. Ол самбо хурешке Тываның командазының кежигүнү чораан. Анатолий Монгуш — сумунуң спорт талазы-биле даргазы чораан. Ол хол бөмбүү, баскетбол ойнаарына шыырак кижиге, тыва болгаш бурят хурештерге республика чемпиону. Ооң кады төрөөн дуңмазы Каң-Демир Монгуш хостуг хурешке спорт мастери. Бодундан улуг деңзиг мөгелерниң адаанче киргеш, көдүргөш октаарына алдаржаан мөгеге чон Домкрат шола атты берген. Тыва хурешке база республикада билдингир мөге.

Павел Куулар кожуунуң Наадым хурештеринге боду шүглүп, аъды эртип кээп турган. Мөңгүн-Тайгага Найыралдың начыны аттыг 128 мөгениң хурештинге шүглүгөн. Республикага Улуг Тирилгениң 40 чыл оюнга тураскааткан хурешке чаңгыс суурнуң мөгелери Орлан Кызыл-оол моол мөгени октааш шүглүгөн, Андрей Семис Сут-Хөлдүн мөгезин октааш, үжүрлөшкөн. Андрей республика спартакиадазына тыва, бурят хурештерге чемпион болган. Ооң соонда спартакиаданың тулган чемпионун илдеткен хурешке бүзүрелди биле шүглүгөн. Бо ийи мөге самбо хурешке республиканың каш дакпыр чемпионнары, Тываның чыынды командазының кежигүннери чорааннар. Орлан Кызыл-оол, Андрей Семис үезинде кожууннарга база республикага чаңгыс эвес удаа шүглүп, аът, шары шаңналдарын ап чораан сураглы мөгелер боол турар.

Спорттуң национал хевирлеринге Сибирьниң болгаш Ыраакы

Василий ОЮН.

Би-Хем кожуунунуң девискээри Саян сыннарының хуннээрек талазын дургаар чаптылып чоруткан хову-шынааларыг. Аңаа шаг-төөгүден тура, чурттакчы чон чер, мал ажылы-биле холбаалыг чурттап чораан. Чери кара хөрзүн болгаш тараа-быдаа, сизгенширбиилдин чаагай дүжүдүн элбээ-биле ап чорааннар.

Тыва Арат Республика 1921 чылда тургустунган соонда, көдээ ажил-агый чоорту хөнүп, 1928 чылда Таңды кожуунуң Элегестин күрэкноому болгаш Би-Хемниң Өөктүң күрэкноому тургустунгулаан. Чоорту сайзыраза-сайзыраза, сөөлүндө барып, «Өөк» совхозу апарган. Совхозтун төвү — Аржаан суур. Совхозтун девискээри Туран чоогунуң хову-шөлдеринден эгелээш, Аржаан суур өрүлдүр Чкаловка, Тарлаг, Малиновка дээр салбырларлыг тургулаан.

«Өөк» совхозтун төвү Аржаан суурнуң адының тыптып келгени тывызыксыг. Аржаан суурнуң турар чериниң байдалы «Өөк» совхозтун өске суурларынга көөрдө, арай даг эдээ, кургаг ховужуктуң ортузу. Суурнуң кедээ талазынга элзэн улуг оваа тейжигеш турган чүве-дир. Ол овааның хуннээрек талазының оңгарланы берген черинден изиг чай эгелээри билек, дамырак агып үнүп чыткан чүве-дир. Кургаг хову ортузунда суурнуң чонунга ол дамырак кара суг кончуг суксун апарган. Чонга ооң ажыкты үнелиг болганындан ыдыкшыдыр «Аржаан» деп адай берген бооп турар.

Бир-ле катап хенертен археологтар келгеш, ол овааны шинчилеп, казып эгелээниң түнелинде, төөгү шагда аңаа орнукшуткан хаан кижиниң чевег-базырыы деп

түннээннер. Чүгле ол-даа эвес, Аржаан суурнуң адаа-үстүү талаларында базырыктар ам-даа хөй. Аржаан суурнуң чурттакчы чонунуң ижип, четтирип турганы дамы-

рак кара-суунуң чажыды кажан базырыкты казыпканда билдинген. Ону хөй-ле чудуктар-биле оваалай чый салып үндүргениниң түнелинде, ишти куй ышкаш хос болуп, кыш болурга, суг аңаа булуктай берип, а чай дүжерже, эрээштиң дамырак болуп агып үнүп чытканы ол. «Аржаан» деп аттың тывылган тывызыксыг чажыды ол.

Шаг-төөгү-биле холбаалыг, чүгле Тывада эвес, бүгү делегей уjur-дузалыг төөгүлүг черде чурттап, ажылдап турар чонунуң аразында алдар-аттыг кижилер база эвээш эвес. Эң ылаңгыя «Өөк» совхозтун Тарлаг салбырынга ат-сураглыг ирей-кадай чурттап чораан: Андрей Черлипеневич Даржаа, 1914 чылда төрүттүнген, а кады-кырааны

Уйнуқан Копулаевна база-ла 1914 чылда Малиновкага төрүттүнген. Олар колдуунда Тарлаг суурга чурттап чорааннар. Андрей Даржаа ирейниң угу-дөзү Би-Хемден арт-сын ажылдыр Улуг-Хемниң Эжжимниң Адыг-Түлүштер болза-даа, өскен-төрзөн чери Би-Хемниң Тарлаг суурга чаш, элээди назынындан бараан болган. Ирей-кадай 1933-34 чылдарда салым-хуузу каттыштырып, өг-бүлө тудуп, баштай «Майның бири»

тыва улус болган. Чонунга үлегерлиг, арга-сүмелиг ирейни кады-кожа чурттап чораан чон хүндүлээш, «прокурор» деп шолалай берген. Ынчан Тока дарга совхозка келгенде, Даржаа ирейниң бажыңыга ыяап-ла кирер дээр. База Би-Хем кожуунунуң даргазы чораан Михаил Каң-оолович Дамчай база оларның өөн ойбас турган.

Даржаа ирей-кадайның борбак бажыңыга кайыын-бээр

сагыш-сеткили «Аржаан-2» базырык-биле холбашканының соонда, аңаа өттүр көөр күш-энергия тыптып, харын-даа чонга ачы-буян чедирер шынар тыптып, массажа-таар, чиннээр аргаларны ажыглап, эмнээр дузазын көргүзүп, «Дүңгүр» хамнар нитилелиниң кежигүнү апарган. Ооң экиртир эмнээни дыка хөй кижилер бар бооп турар.

Бо чүүлүмнү доозуп тура, бо хүннерде 110 харлаан байырлалын демдегледип турар Тарлаг суурнуң чурттакчыларынга, би-хемчилерге бүгү-ле чүлдерге экини күзеп, «Тарлаг сууру» деп шүүлүм-биле доостум.

ТАРЛАГ СУУРУ

Тайга-сыннар эдээ болур, Тараа-сиген үнер шөлдүг, Таарымчалыг ыжык черде Тамчыктыг-ла Тарлаг сууру.

Ары-Эжжим, Ажык-Бажы, Алдыы, Үстүү-Эрзэн, Дунуг, Аалдар чайлаар хонаштарлыг, Алаак-шыктыг Тарлаг сууру.

Кажааланчак кылдыр баткан Казылган-Даа, Чинге-Дагдан Харап көрүп олурарга, Каас-чараш Тарлаг сууру.

Малиновка, Тарлаг-Аксы Малчын арат турлаа болган, Маңнык-торгу чаткан ышкаш, Магаданчыг Тарлаг сууру.

Шулурткайндыр агып чыдар Судалданчак кара суглуг, Шуужуп оъттаан арбын малдыг, Чурттаксанчыг Тарлаг сууру. **Сандай-оол МАРТЫН,** пенсионер.

• Чылдар, болуушкуннар
ТӨӨГҮЛҮГ АРЖААН СУУР

колхозка, оон Ленин аттыг колхозка, эң сөөлүндө «Өөк» совхозка Тарлаг сумузу каттышкан соонда хой малдап, 100 хойдан 120 хураганы камгалап ап, алдар-аттыг кижилерниң санынче кирип чорааннар.

Чазак-чагырганың талазындан Андрей Даржаага хөй-ле медальдар, хүндүлел бижиктер, өртектиг белектер база күш-ажылдың хоочуну деп хүндүлел атты тывыскан, өске-даа хөй шайналдарны ол ап чораан. Ирей-кадай назылап, пенсияже үнзе-даа, ажы-төлүнүң болгаш уйнуктарының болгаш уйнукайларының аразынга инек-малды, хаван-дагааны азырап, эңне солун чүве 1955 чылда Усинскиден ары садып эккелгеш, Тывага бир-ле дугаар ары азыраарының чажыдын өөренип эгелээш

чугаалажыр телефону база бар чүве-дир. Мындыг ат-алдарлыг ирей-кадайның ажы-төлүнүң ажы-төлүндө база күш-ажылчы кижилер бар. Улуг оглунуң оглу Сергей Допуй-оолович Даржаа Тарлаг суурга күш-культура башкылап, интернат эргелекчилеп, оон көдээ ажыл-агыйже шилчип, Тарлаг суурга эргелекчи бооп ажылдап турда, совхоз дүшкен.

Тывага арат ажыл-агыйлары эгелээрге, Би-Хем кожуунуң арат ажыл-агыйларының ассоциация даргазы бооп ажылдааш, Москвага делегат бооп четкеш база келген. Ол бодунуң төрзөн чериниң төөгүлүг черлерин кончуг сонургаар турган болгаш 2000 база 2004 чылдарда Би-Хемниң оваа базырынының казыышкынынга киришкен. Олчаан ооң

ХАРЫ УГДА ӨГЛЕНИШКЕН ОН ӨГ-БҮЛЕ

Таңды кожуунуң Кызыл-Арыг суур кожуун төвүндө эң-не ырак, тайга эдээ, чараш бойдус чурумалдыг черде турар. Кызыл-Арыг сумузу тургустунганындан бээр чыл-даа четпээн. Суур боду шаа-биле хөгжүп сайзырап олурар, Тывада суму эрге-байдалын алган чурттакчы черлерниң бирээзи. Чылдан чылче чурттакчы чону көвүдөп, чурттаар оран-сава немежип турар. Бо чылын чеди чуртталга бажыңы болгаш ийи өг-бүлө чурттап олурар бажыңын улгаттыргаш, ажылгалга кирер.

Хууда тудуглардан ангыда, ясли-садтың тудуунуң смета-телевилел документизин дооскан, акшаландырышкын бар, ам чүгле тудуп кириптер, ол-ла. Суур ол хире өзүп-сайзырап турда, чаа аныяк өг-бүлелерниң немежири албан. Хары угда он эжеш аныяктар чаңгыс-ла хүн, чаңгыс-ла суурга өг-бүлө болуп бадыланышканы — суурнуң төөгүзүндө уттундурбас болуушкун болган.

Амгы үеде өг-бүлө тудуп бадыланчыр дээн аныяктар ыяп кожуун төвү кирер апаар. Баар-кээриниң орук шүүдели, ол-бо долдурар, четчелээр документилерге хөй-ле чарыгдал үндүрер апаар. Аныяк өг-бүлениң бадыланчып алырынга эптиг, таарымчалыг байдалды тургузар дээш, суму чагыргазының даргазы Аяна Хүлер-ооловна Саая Таңдының ХБАБ-тың (Хамааты байдалының акт бижидилгезиниң) килдис эргелекчизи Марина Очур-ооловна Монгуш-биле дугурушканы, өгленишкен дугайында херечилелдерни Кызыл-Арыгга тыпсырын шийтирилзэннер.

Чыгып келген өгленишкен аныяктарга, чонга Марина Очур-ооловна кыска, допчу сөс чугаалаан: «Өг-бүлө дээрге, бичии күрүнө-дир, ол күрүнөдө өгнүң эр-херээжен ээлери, уруг-дарыы бактаап турар. Бир эвес өгле-

нишкен аныяктарның эп-найыралы, ынакшылы быжык болза, оларның чуртталгазы каас-шиник, тодуг-догаа болур».

Кызыл-Арыгның тускай школа-интернадының директору Клара Ивановна Комбунуң чугаалааны болза: «Бөгүн бистин суурнуң амыдыралында улуг он-

Хары угда он эжеш аныяктар чаңгыс-ла хүн, чаңгыс-ла суурга өг-бүлө болуп бадыланышканы — суурнуң төөгүзүндө уттундурбас болуушкун болган.

загай байырланчыг болуушкун эртип турар-дыр. Чаа аныяк өг-бүлелер немешкен. Оларга аас-кежикти, ынакшылды күзээр-дир мен. Аныяктарның чуртталгазынга узун-чаагай, тодуг-догаа амыдыралды күзеп тур мен» — дээш, Клара Ивановна орус дыл кырында шүлүктү номчаан.

Баштайгы өгленир эжеш аныяктар:

Орлан Дүжей-оолович Чооду биле Азиямаа Дмитриевна Дываажык.

Ирина Очур-ооловна бадыланчып турар аныяктарның мурнунда кол сорулгазын айтып, амыдырал-чуртталгазынга аас-кежикти күззэн. Чаңчыл езугаар өгленишкен аныяктарның алдын билзектериниң солустурулгасын кылган, бадылашкан дугайында херечилел документини аныяктарның холунга тывыскан. Нити фамилиязы — Чооду. Бадылашкан аныяктарга байыр чедирип, Орланның авазы — маадыр ие Өшкү-Саар Чээнекеевна Чооду, угбазы Елена Дүкей-ооловна сөс ап, байыр чедиргеннер.

«Кызыл-Арыг суурга моон мурнунда келбээн мен, кайгамчык

чараш бойдус чурумалдыг черде турар суур-дур, ынчангаш уруумга Азиямаага болгаш ооң эш-өөрүңге бүгү-ле талазы-биле экини күзедим» — деп, Дмитрий Дываажык йөрээл кылган.

Ийги өгленишкен аныяктар: Чойган-оол Даңзынович Даваа биле Сайзаана Сереновна Чооду.

Нити фамилиязы — Даваа. Сайзаананың авазы сөс ап, суму чагыргазының даргазынга болгаш келген даргаларга өөрүп четтиргенин илереткеш, бадылашкының кундагазын көдүргөн.

Ушкү өгленишкен аныяктар: Руслан Хураган-оолович Сорруктуг биле Чечек Борбай-ооловна Кара-Сал, нити фамилиязы — Сорруктуг.

Дөрткү өгленишкеннер: Уран-Херел Чаш-оолович Доңгак биле Урана Алексеевна Уртунай, нити фамилиязы — Доңгак. Бадыланышкан аныяктарның кыс душуктары эжиниң холундан ыяк туттунупкан, сүрээдексеп, бижиригеп турары илден. Башкарыкының аайы-биле бүзүрелдиг ынакшылдың демдээ кылдыр алдын билзектерин солчуп, изиг ошкаашкыннарны кылганнар.

Бешик аныяктар: Руслан Николаевич Ондар биле Алиммаа Кууларовна Машпак-оол, нити фамилиязы — Ондар.

Бөгүн бо уругларның ийи дакпыр байырлалы, уруу Надячка 10 харлаан, 4-кү класста өөренип турар деп, Алиманың угбазы

Лидия Кууларовна чугаалаан.

Алдыгы аныяктар: Вячеслав Николаевич Монгуш биле Аржаана Васильевна Сарыглар, нити фамилиязы — Монгуш.

Славаның угбазы Людмила Байырова Шин (Сат) Кызыл-Арыгга чорук аайы-биле келгенин, мында таныыр-билер кижизи кайда боор деп чораанынга аажок эпчоксунганын, удавас керни Аржаананы дилеп-айтырып келирин аазады.

Чедиги аныяктар:

Аян Александрович Пар биле Чойгаана Васильевна Сарыглар, нити фамилиязы — Пар.

Аржаана, Чойгаананың иези Галина Буяновна Сарыглар уругларынга белектерни тывысып-шаан, амыдырал-чуртталгазынга бар-ла эки чүлдерниң дегерезин күззэн.

Сески өгленишкен аныяктар: Аян Сергеевич Сартыын биле Чойгаана Миковна Допчун, нити фамилиязы — Допчун.

Чойгаана Миковна эки турачы Михаил Кумаевич Допчунуң оглунуң уруу болур, «өг-бүлө тутканыңар-биле байыр чедирип тур мен, аас-кежиктиг болунар, оруңар ак-ла болзун» деп, Клара Ивановна йөрээп кагды.

Арткан дөрт аныяктарның бадыланыштырар документилерин четчелээри-биле соңгаарлаткан.

Өг-бүлө туткан аныяктарга Таңды кожуунда Чазак Даргазының бүрүн эргелиг төлээзи Нина Чоодуевна Дагжы «Калачакра в Туве» деп өңнүг чуруктарлыг номнарны белекке бербишаан, бүгүдеге экини күззэн.

Кызыл-Арыг сумузуңга байырлал бедик көдүрлүүшкүңге эртип, харын-даа тыва телевидениеге ук байырлалды болгаш суурнуң амыдыралын көргүстү.

Хүлер-оол ЧАМЗЫ. Кызыл-Арыг суур.

Деткимчениң түңнелдери

Чазып турарым чадавас, ынчалза-даа совет эрге-чагырганың үезинде республикада спортче шоолуг сагыш салбайн турганын билер бис. Уран чүүл база-ла шоолуг хөгжүлдө чок турду. Устүкү черден айтышкын келир-ле, ол чүгле план-салаан күүселдезинге хамааржыр боор чүве болгай. Хөй тараа тарыыр, муң-муң тонна ээти, сүттү күрүнөге дужаар дээш дүн-хүн чок, карак кызыл ажылдап чордувус.

Чазак Баштыңы кандыг планыныг, сорулгалыг болдур, чоннун амыдырал-чуртталгазы оон кол хамааржыр чүве-дир. 70 ажыг хар назынымда эки-даа, багай-даа Чазак баштыңчыларын көрүп чордум.

В.В.Путин баштай Чазакты удурткаш, оон улаштыр күрүнө баштыңы апаарга, чуртта спорт көзүлдүр-ле сайзырап эгеледи. Ол алы боду спортчу кижы болгай. Сөөлгү чылдарда тыва спортчу оолдарның делегейниң янзы-бүрү спортчу ареналарынга чайынналчак чедишкенин чедиң ап турарыңа чоргаарланмас аргавыс чок. Чоокта чаа Афины хоорайга кикбоксингиге эрткен делегей чемпиоңуңа тыва оолдар тергидизенер болгай. Оларны Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.Д.Ооржак хүлээп ап, жуурашканын «Шын» солундан номчудум. Оларның кады тырттырган чуруун көргөш, чоргаарландым.

Ш.Д.Ооржактың спортчуларыны, артистерин деткип, оларны хөй-аът кирип, шаңнал-мактап турары өөрүнчүг.

Эргим чонум, мөгө оолдары-высты деткилинер. Олар чүгле Тываның эвес, а харын-даа Россияның ат-алдарын көдүрүп чоруур оолдар-дыр. Оларның чедишкенин өзүп олар тыва салгалдар уламчылап-ла турар болзун!

Ояа АМАЙ-ООЛ. Кур-Чер суур.

КИЖИНИИҢ ЧУРТУ ЭРГИМ

Киж бурузу миннип келирге-ле, баскан черлиг, ол кандыг-даа бооп болур. Хөлбең ногаан шык, агар элезин, доврак-доозуннуг, чалым-хаялыг даглар, ужу-кыдыы көзүлбес хову, сырый аргалыг арыг дээш, оон-даа ыңай. Чүгле оларны эң-не баштай эскерип, медепер билири, аңаа чаңчыгып каары, ооң соонда ону төрөөн черим деп хөрээнге, чүрээнге шыгжап алыры киж бурузунден, ооң иштики сагыш-сеткилинден хамааржыр.

Төрөөн чер. Ол кандыг-даа болза: хаттыг-шуурганныг, изиг-халыын, илчиредир чабстап-даа турар болза, кижге эргим.

Төрөөн чер - ие черивис дээр бис. Сеткил-сагыжы уян кижилер сөстөр-биле ону алгап-мактап бижип каарга, оларга композиторлар чараш аялга бижиптерге, чон ону ырлажып, ханы сеткилинге улам шыгжап, караанга чуруп алган ышкаш болур. Ынчанга-ла чер бурузунуң дугайында аяныг, чараш ырлар чогааттынып турар чүве ыйнаан.

Аныяк шаамда өөм иштинин ада-иезин аажок-ла хомудаткан мен ийин. Институт доозуптары-выска олар бисти ажылдап, чурттазын дээш, улуг-чаагай бажынын хостап бергеш, школага ажылдаар черни безин дугуржуп бээрге, мен дедир тепкеш чыдыпкан мен. «Хөлегезинге олурар чаңгыс ыяш-даа чок, эштип-серииттенир суу-даа чок, элезинниг изиг хову ортузунга черле чурттап шыдаваз мен» — деп, шын-на сеткилимни чугаалаарымга бээм, кунчуум болур улустар мени шуут кайгаан хевирлиг. «Мында чон канчал чурттап, амыдырап турар деп-бөдөөр-силер, школазы суг кончуг эки чер бо» — деп, бээм ирей шыңгызы кончуг чугаалаанын ам-даа сактыр мен.

Ол дээрге 60 чылдар үезинде Кур-Чер суур-дур ийин. Киж чүнү кылбас ийик. Ында ам агып чыдар хем чок дээрден башка хөлегезинге олурар ыяш чок бажың ховар боор. Ынчан ол амыдырал хайныгып турар, бай-шыдалдыг колхоз турган. Алдын-сарыг кы-

зыл-тас ооң ховуларынга чалгып турарын көргөн мен ийин.

Ада-иевисти улуг акывыс Тес-Хемнин Кызыл-Чырааже көжүре берген. Оларже тыртылып, томуйлалды Кызыл-Чыраа сес чыл школазынче ап алган бис. Аңаа бистер, даарта өөредилге эгелээр деп турда, август 31-де чеде берген бис. Дораан-на ажыл-агыйже шымныгып кирген. Чон бисти чылыг, чымчаа-биле уткуп, хүлээп алган. Өске чер, өске чурт, агаар-бойдузу-даа, өске чон, аажы-чаңы-даа. Ымыраазын (ыргак-сээк) канчаар ону! Шала кежээликтей ак аътче көөрге, анаа кара кылдыр көстүр. Кижилер эр, херээжен чок бажында аржылыг багланып алган. Херекчок киж өг-оранче кирбес. Ымыраа кирибес дээш аан. Бичи, хар ажып чоруур оглуус ымыраадан шуут кодурлап калган.

Аныяк улус болгаш ажыл-ишче улуг сонургал-биле шымнып кирген бис. Уругларнык, чоннуң дыл-домаа биске кайгамчык солун болган. Мен тыва, орус дылдар башкызы киж болгаш, тус чоннуң чугаазының аянын, сес-

домаан улуг сонургал-биле шингээдип, аспирантураже өөренип чоруур күзелдиг турган мен. Келир үеде диплом ажылы мында чүве ышкажыл деп билип, бичи, кыска үеде бир кылын хүрең кыдыраашты долдур меңээ билдинмес чаа сөстөрни бижидим. Ол өөредилге чылы төнүп турда, ийи кылын кыдыраашты бижип алдым. Ооң-биле чергелештир «немецко-русский словарьны» база-ла өөренип турар мен. Өөренип дугайында күзелимни өөм эзинге улуг ажытпас мен, ол ону дөмей-ле деткивезин билер мен. Ынчалза-даа чажыт күзелим кыптыгып, кады чурттаан эштиг, аажы-чаңын чаа-ла эскерип, билип, чүү чүвеже сундулуун, ажыл-амыдыралга хамаарылгазын база билип кээримге, меңээ дыка аарышкылыг апарган.

Чедип келгеш-ле, эскергеним — база-ла элезинниг, ымыраалыг изиг хову. Ийе, харын, суурнуң солагай талазында эринде теректерлиг Тес-Хем шала боралгактыг апарган агып-ла чыдар. Ооң бети талазында, кара суг билдирер-билдирбес агып чыдар.

САЙМААРАЛ

Улуг, Аныяк Хөндергейлерге байлаңы дег эштип өскөн, хевис дег, чымчак шыгынга андаштанып, ойнап, маңап, хоюг, ногаан бүрүлериг дыттарының хөлегезинге хөлестенип, кадын-чимизин чыып чип өскөн уруг меңээ бо Ак-Эрик тундра-биле дөмей апарган.

Черле эртежи киж мен. Суур-да кым-даа турбаанда тургаш, ийи кочалдарым туткаш, Тестен суглаар дээш чоруткаш, ийи караам ыжыды ыглап алыр мен. Тестиг-теректерин көөрүмге, Хөндергейимнин Чаш-Төрээнге-даа дөмей.

Час, күстү эрттирери шуут берге апарган сагыш аарының кыпсыкчызы езулуг-ла ол чүве-дир ийин. Хүндүс черле ажырбас чүве, ажыл-агый, уруг-дарыг дээш-ле, алаагып каар сен. Бичи-ле чаас-каан артып, эртен азы кежээ дүжүп келирге, элдепейлиг-ле апаар чордум. «Дүне боорга, дүшке кирер дүлгээзинниг Хөндергейлер...»

Элдеп чүве, кижиниң дүжүнге безин кирип чорбааны, сактып-бодап чорбааны чүвези кирип келир аан. Олоол дөңейлиг доруг чааазынга кызыл баштарлыг, меңгүн хараалыг эзерин урдунгам, меңгүн чүген, чуларын суккаш, адының чоруун казап, саяктадып чорда көөрге, тоол маадыр-биле дөмей оол-ла чоран.

Шынап-ла, аяныг, чараш, эрес оол. Ол хүрең-кызыл шырайлыг, дыдыраш кара чаштыг, каттырага, ак диштери ону оон-даа аян кириптер. Ол бистиң аалызы өдээнге бо-ла халдып келгеш, ачамдан бир-ле чүве айтырган киж бооп, сылдаглап кээр чүве. А мен ол өдөкче чедип кээрге, номум туткаш, орунга хая көрүнгеш, номчуттунуп чыдыптар мен. Ол оолдун авазы мени: «Сени келин кылып алыр мен» — деп баштактаныр чүве. Ынчанга мен ол оолду көргенимде-ле, чаштына

бээр турдум. Ам кээп, үе-шаг узамдыга бергенде, мээң дүжүмге кирип чүзү дээр силер. Элдеп чүве аа!

Мен Хөндергейде чүмнү-даа кагбаан, анаа чаш, аныяк назыным аңаа эрткен киж-дир мен. Мен ооң хөлбең шыгын, кара сугларын, күскү-часкы хонаштарын, чурттап өскөн бажынымны сагынгаш, ийлээр четкен киж-дир мен ийин. Киж бурузу ындыг эвес-ле

ХӨНДЕРГЕЙИМ!

Сээң амыдыралыңны, сайзыралыңны, хоозуралыңны үргүлчү сонургап чордум. Улуг чогаалчывыс Кенин-Лопсан сени дээш база дыка тулчуп, дүвүрөп келди. Ол база мээң өгбөм. Ол дээрге, өскөн-төрөөн Хөндергейиниң улуг ыраажызы, ооң чүрээ Хөндергей-биле тудуш димизме, частырыг болбас боор.

Ыраажы авашкылар Опал Агбаан-Шыыраповна, Надежда Куулар, Мындримаа Чыпсынмаа, Сат Зинаида, Сат Владимир, Сат Күстүгүр, Анчымаа оларны көөрүмге, меңээ база дыка солун, Хөндергей чоокшулап-даа келген ышкаш болур чүве ийин. Бистер чуртувустуң бичи дамырлары, дазылдары бис деп билип чоруур-дур мен. Каая-даа чоруурга, Хөндергей арыг, кылаң суу-биле аяныг чаражы, уян ыры-биле кижилерни чыыра тыртып турган ышкаш сагындырар. Чүгле ону кижилер мөзү-шынары, төлептиг күш-ажылы-биле улам алдаржыдып, хумагалаар ужурулг чүве-дир ийин. Ындыг ыдыктыг, чараш хемнин кижилериниң сүлдези бедик, чүдүлгези ханы, төлептиг болур ужурулг. Ынчалза-даа ындыг эвезин билип ор мен.

Хөндергейде езулуг чуртунуң ээлери, бай-шыдалдыг ажыл-агыйжы кижилер эвээш эвес. А чурт богу, чуттубайлар — арагачы наркоманнар база-ла, суур бүрүзүнде ышкаш, ында бар. Олар кижилерниң эки чурттаарына шаптыктап турарлар. Боларның-биле канчаар демисежирил? Оларга ийи холду көдүргөш, дүжүп бээр бе? Олар кайыны тыптып кээп

Төрөөн черим

ыйнаан харын. А мен кончуг уян киж болган-дыр мен.

«Чуртум сактып тур мен» дээримге, өөм ээзи дүшке-даа албас. Шынап-ла, улустуң ырларында ышкаш, «Суксун чемден суксавадым, чуртум сактып суларамдым. Аштаң-чемден аштавадым, аалым сактып албаарадым» дээр ийин.

турарыл? Ол айтырылгарга чаңгыс сес-биле харылаары берге. Ооң чылдагааны яңзы-бүрү. Бичи назы-хары четпээнерге хамаарыштыр чугаалаар болза, ол ада-иезиниң ажы-төлү дээш долузубиле кичээнге, серемчилел чогуңдан тыптыр. А уругларга хамаарыштыр алыр болза, ажыл-агый чогуңдан, яды-түрөңги чуртталгадан, удуртулганың организастыг ажыл чорутпайн турарындан бооп турар.

Ниитизи-биле чурттуң чорудуп турар политиказы база мындыг: кым шыдаарыл, ол эки чурттаар. Ажылдаваз кижилерниң көвүдөп турары бисти дүвүрөтпес аргажок. Чамдык кижилер эки амыдыраарының аргазын тып, мал-магандан халбактанып, черинге тараа, картофельди тарып, олуртуп алырга, чаңгыс дүннүң иштинде оорлай бээр-дир. Мындыг таварылгаларда, кижилерниң холдары салдына бээр-дир. Ынчалза-даа черим, чуртум, ооң кижилери, сайзыралы дээш, удуртуп-баштаар даргалар (чүгле боттарының байып, сегип аарын бодавайн) езулуг шынчы орук-биле чоруп олурар, шыңгыр негелделиг болур болза, Хөндергей ышкаш беримчелиг чер кайда боор. Арагалаар, оорланыр чорукту шуут узуткааш, андазын, илиир, аът-шары, кадыыр, массаже шилчир болза дээр боор, чуртташтарым.

Хөндергей Тыва Республиканың үлегерлиг сууру апаар болза деп, ыдык күзелим бо.

Алдын-кыс САРЫГЛАР, башкы.

Кызыл хоорай.

Өрге-Мунар

Ынчан шериг херээ башкылап турган мен. Школа тарап турда, 9-ку классчы оолдарның шериг чыыжы болур. Аңаа оларның өөренип алган билин херек кырында хынаар, эң ылангыяда автоматтан кара боолаарын. Автоматты чазарыңга, дедир чыырыңга үе бээр.

Компас-биле уг-шигни тывары, атакаже кирери, граната-биле от топказын узуткаары дээн чижектиг билиглерни шериг кезээнге херек кырында хынап турдуvus.

Бир дугаарында дайынчы чеп-секти холга тудары, боолаары сүртенчиг болуру чугаажок. Боо боолаарыңга 17 оолдарымың 9 киж «кончуг эки» демдектерни алдылар.

Бир өөреникчим турган. Өөрү ону Өрге-Мунар деп шолалаар. Ону сонургап айтырбаан-даа мен. Оолдун боду шолазын атсына берген чүве. Өөредилгези шыырак, алыс эрессимээри аажок. Өрге-Мунарның шын адын Андрей Ондар дээр. Ол кара адарыңга 50 сандан 47 санны ап, эң эки түнел көргүскөн.

Дүш үезинде хөлегеге олуруп-каш, хөөрежип ора, айтырдым:

— Эжиңерни чүге Өрге-Мунар деп адай бердиңер?

Бир оол:

— «Бистерде өрге мунар куш бар» деп Андрей хөөрөөн. Бистер шынзыкпаан бис. Сактыр-дыр силер бе, Олай-оолович. Кочетов суурнуң чоогу, арыг кыдыыңга слет болду чоп. Ынчан силер Томск хоорай чорупкан силер. Дүште кемненип орган бис. Ан-

дрей алгыра берди: «Дуу көрүңер! Өрге мунар халдып ор!»

Сүлде-ле бо! Чашкаадай дээр куш-тур ийин. Өрге мунар куш үңгүр эжинге дүже халаан, а бирээзи үңгүрүнче кире берген. Чаптанчы аажок! Оон-на өрге мунар кушту баштай көрүп каан Андрейни Өрге-Мунар дизи бергенивис ол — деп чугаалады.

Мерген Оюн чугаага улажы берди:

— Хову кужу матпадакты көргөн киж бар бе?

Харыылаптар киж тывылбаан. Оолдар удур-дидир көржүп, кым-на харылаптар ирги дээниг, шимээн чок бардылар.

Күскээр апарганда, боду көзүлбес, эртен-кежээлерде оытсиген аразыңга эдер кушту көргөн киж чок болду. Шынап-ла, мен ашак бодум ол куштуң үнүн бо-ла дыңнап чордум, ынчалза-даа бараанын көрбээн мен.

— Башкы, Мерген Оюнну Матпадак деп адап аалыңарам?! — деп, Кара-оол чугаалап үндү.

— Шагывыс келди, белеткениңер. Шолалажып деп чүве шош-содаага, чогушка-даа чедирип болур, а чамдыкта чараш, чаптанчы-даа аттар тыптып келир. Ынчан, кежээ чугаавысты уламчылаар бис — дээш, өөреникчилерим эдерткеш, чыгыр дээн ХП-же (хыналда пунктузу) чоруптуvus.

Ол кежээ өөрүшкүлүүвүс аажок. Оолдарым шылгалдага

багай эвес белеткелдин, шыыраан, билдилин көргүскеш, мактал-шаңналга база четкенер.

Мерген Оюн:

— Матпадак дугайында чугаавысты уламчылаалам, башкы — дей-дир. Ынчан Дүктүг-Ары дээр ашактың чугаазын сактып келдим.

«... Элдеп-даа чүве. Матпадактың «ырын» дыңнап чордум. Бодум мындаа огород хериминиң иштинге көрдүм. Калчан кара диспейим картофель сыптарының аразында халып, шураан тур. Ала хөрөктүг, улуг-шыыраа дагаадан-даа улуг кушту ойтур октап алган, шимчеш дээрге-ле, дыргактыг холдары-биле соп тур. Хей-ле киржи берген мен. Аары сүргей кушкаш херим ажыр ужуп чоруй барган. Херээ ак, өске боду бора. Эьдиниң чагаайы та кайы хире чүве. Хейделе ымзанып калган мен.»

— Че, оолдарым, ам удуп дыштаныңар, даарта — тактикага шылгалда. Сөөлгү хүнүвүс. Кежээ машинавыс келирге, чоруптар бис. Эки удуп дыштаныңар — дээш, чыдыптым.

Ынчан чүгле ыргак-сээктерниң төнмөс «ырызы» дыңналыр болду. Кымын Ыргак-Сээк деп шолалап ап болурул деп баштак бодал сагыжымга кирди. Ынчалза-даа оолдарым шыыладыр «удуй» бердилер. Шынап-даа болза, кымга Ыргак-Сээк-деп шол херек деп? Тажит ЭРЕНЗЕН.

Каа-Хем суур.

ОНЗА АЙЫЫЛДЫГ ЧҮБК БАР БЕ?

Тыва Республиканың девискээринге 2006 чылдың июнь 19-тан 19-ка чедир «Караван-авто» деп тускай операцияны эрттиргеш, ооң түннелдерин үндүргөн.

Ону эрттиреринге Россияның Федералдыг айыыл чок чорук албанының Тыва Республикада эргелелини, республиканың Иштики херектер яамызының, Россия наркотиктер сайгарганы дээш контролду чорудар талазы-биле Федералдыг албанының Тыва Республикада эргелелини, Тыва каайлының, Тыва Республикада күрүнениң автоорук хайгааралының талазы-биле эргелелиниң күжүн болгаш дериг-херекселдерин ажылгаан.

Операцияның кол сорулгазы — кем-херек үүлгедикчилери чүк болгаш пассажир автотранспорту-биле бооларын, ок-чем-зектерни, частыр болгаш наркотиктиг бүдүмелдерни, өске-даа айыылдыг болгаш онза айыылдыг чүктерни ынай-бээр сөөртүрүн илередири база ону болдурбазы болган.

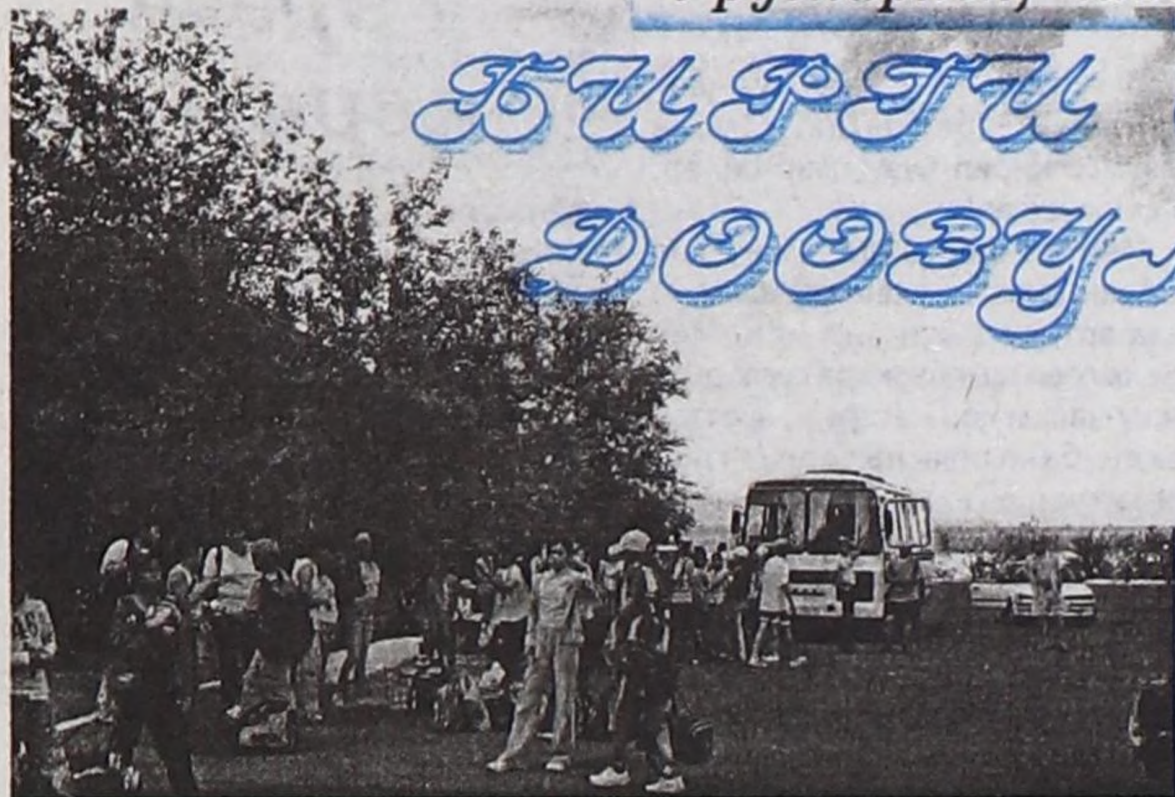
Операцияның үезинде бот-боттарының аразында бир демниг ажылдаан ведомстволарның ажылдакчылары «Хандагайты», «Цагаан-Тологой», «Шара-Сур» эрттирилге пунктуларына, «Шивилиг», «Ак», «Шагаан-Арыг», «Элегес-Аксы», «Чадаана», «Солчур», «Самагалдай» пунктуларына болгаш Кызыл хоорайга сес муң

хире автотранспорту, ооң иштинде 205 автобусту хынаан.

Автотранспорт дериг-херекселдерин хынап көргөниң түннелинде, спирт холумақтыг суук чүүлду сөөртүп чоранының бир фактызын илереткеш, 255 литр спиртни хавырган. Операцияның үезинде хоойлу езууга эвес сайгарып турганы 57,6 грамм марихуаны, 35,4 грамм гашиши болгаш 0,45 грамм мак саванының үрезинин хавырган. Бо фактылар езуугаар Россияга наркотиктерни сайгарганы дээш контрол чорудар талазы-биле Федералдыг албанының Тыва Республикада эргелели 4 кеземче херээң оттурган.

Моолдун каайлы кызыгаарын таварыштыр чоннуң херегел бараннарнын хоойлу езууга эвес эрттирени дээш Россияның Административтиг корум-чурум үрээшкининиң хоойлузуңу 16.2 чүүлүнүң 1 кезээ-биле административтиг корум-чурум үрээшкининиң дугайында ийи херекти Тыва каайлы оттурган. Тыва Республикада күрүнениң автоорук хайгааралының талазы-биле эргелели чурттар аразыңа чүктер сөөртүп тургаш, чурум үрээниң 4 фактызын илереткен. Дүрүм хажыдыкчыларын административтиг харысалгага онаанган. Россияның Федералдыг айыыл чок чорук албанының Тыва Республикада эргелелиниң хөй-ниити-биле харылзажыр бөлүү.

Уругларның чайгы дыштанылгасы

БИРГИ СЕЗОН
ДООЗУЛГА

Школачыларның республиканың ол-бо черлеринде чайгы лагерьерде дыштанылгасы уламчылап турар. Июль 1-де Чагытай хөлдүң кыдыында дыштанылганың болгаш кадыкшылганың «Орленок» лагериниң бирги сезону доозулган, ийиги сезон эгелээн.

Өөреникчилерниң аразында эки билдингир бо лагерге сезон санында 240 ажыг уруг республиканың хоорайларындан болгаш кожууннарындан дыштанып турар. Бир путевка өртээ 4 муң рубль ажыг-даа болза, оларның барык чартык кезээн чингелделиг өртктерге садып турар, ынчангаш бо лагерниң путевкаларының артпас чүвези ол.

Июнь айда лагерге кижизидикчи башкылап ажылдап турган Аляска Маадыр-ооловна Иргиттин чугаазы-биле алырга, уруглар бирги сезонда багай эвес дыштанганнар. Оларга янзы-бүрү кезээ-

лерни, мөөрейлерни, походту болгаш спортчу маргылдааларны доктаамал организаптап турган. Аш-чем-биле хандырылгасы эки, чүге дээрге, лагер республиканың хереглекчилер эвилелинге хамааржыр.

Кызылдың 1 дугаар школазының дөрткү классчызы Чайзат Салчак биле ооң акызы, 12 дугаар школының өөреникчизи Начын Ондар «Орленок» лагеринге чаңгыс эвес чыл дыштанып турарлар. Оларны ада-иелеринден ангыда, бичи дүңмазы база улуг өөрүшкү-биле Кызылга уткаан. Ынчангаш ол сакты берген угбазы-

ның холундан дүшпейн турда, чурукка тырттырган.

Хоорайның пассажирлер аргыштырылганын автотранспорт бүдүрүлгезиниң чеди автобузу оларны аай-дедир сөөрткөн. Дыштанган уругларын, дүңмаларын, акыларын уткаан улуг-бичи улус Улуг-Хемниң эринге хөй болган.

Республиканың хоорайларында болгаш кожууннарында уруглар лагерьерни нитизи-биле бирги сезоннарын эрткен неделяда доосканнар.

Юрий ДАРБАА.

Авторнун тырттырган чуруктары.

Шөлээ цези

лары езугаар тургускан;

❖ аржаанның ээинде лицензия биле сертификат албан турар ужурлуг;

❖ ук аржаанга дыштанып база эмненип турган чоннун санын база көөр;

❖ аржаанның чаагайжыттын-

болгаш хомудалдар бижири журналды чорудуп турары.

Бо бүгүден ангыда, чоннун дыштанып эмнениринче угландырган кандыг-кандыг хемчеглер алдынып турарын база чугалалап

ЭҢ-НЕ ЭКИ АРЖААН КАЙДАЛ?

Ынчангаш аржааннарга чоннун кадыкшылын экижидеринге эптик байдалдарны тургузуп, чаагайжыдар сорулга-биле май айда ТР-ниң Кадык камгалал яамызы, ТР-ниң кадык камгалал ажылдакчыларының профэвилелиниң республика комитеди болгаш хоорайлар база кожууннар чагыргаларының даргалары «2006 чылдың эң эки аржааны» деп мөөрейни чарлаан турган. Мөөрей 2006 чылдың июль 15-тен сентябрь 10-га чедир үргүлчүлээр. Организаторлар болуп, тус черниң чагыргазының деткимчези-биле республиканың эмнелге черлериниң улуг эмчилери ажылдаар. А киржикчилер — албан бүдүрүлгө черлериниң, ажыл-агыйларның удуртукчулары, кезикчилери, хамаатылар боттары. Мөөрейниң чорудулганын ТР-ниң тускай комиссия 2 чадага хынаар: июльда болгаш сентябрь айларда. Кандыг аржаан эң-не дээр деп санаттынарыл?

❖ ажылды ТР-ниң 2004 чылдың декабрь 29-та үнген «Тыва Республикада бойдустан чайгаар бүткен эм курлавырлары, эмнээшкн-кадыкшылга чорудар девискээрлер (аржааннар) дугайында» №1138 дужаалында негелделерге дүүштүр, бирги чергеде санитар-гигиена норма-

ганы (аржаанче оруктун байдалы, электрижиттинген бе, ванна, душтарның нити байдалы, спорт шөлү бар бе, садыг, аптека чергелиг точкаларның тургустунганы, чемненир чер, соодукчу, автомашиналар тургузар чер, складтар, таңныыл-хайгаарал ажылын тургусканы д.о.э.);

❖ эмчи кадрлар-биле хандырттынганы;

❖ аржаанның документациязының шынары: учет, отчет болгаш эмнээшкнниң шынарынга хамаарышкан документилер;

❖ кадык амыдырал суртаалдаашкынының чоруттунуп турары: плакаттар, листовкалар...;

❖ аржаан болгаш ооң ажылдакчыларынга хамаарышкан үнелелдер, бодалдар, күзээшкннер

көөр. Мөөрейниң түңнелинде I, II, III черлерни үндүрер болгаш аржаанның организаторун (эмнелге-профилактика чериниң улуг эмчизи) база аржаанның ээин шаңнаар. Организатор улуг эмчилерге шаңналдарны ТР-ниң Кадык камгалал яамызы тыпсыр, а аржаан ээлеринге шаңналдарны чөпшээржилге езугаар, хоорайлар, кожууннар чагыргалары харыылаар. Бирги черни ээлээн аржаан организатору улуг эмчиге яамының мурнундан минизлекторстанцияны тыпсыр. Мөөрей бо чылын аржааннарга дыштаныр чонга эки салдарын чедирер дээрзи чугаажок.

ТР-ниң Кадык камгалал яамызының парлалга албаны.

АЛЬПИНИСТЕРГЕ
ДУЗАЛАП
ЭГЕЛЭЭН

Памир дааның Ленин сүүрүнче (бедни 7134 м) үнер башайгы тыва экспедицияның кезигүннери кады чорууру Красноярск альпинистери-биле ужурашкан. Олар экспедицияның шиттирилээр ужурлуг бүгү айтырыгларын чугаалашкан. Нарын айтырыгларның бирээзи — акшаландырышкын болуп турар. Памирже экспедиция деткиччилерниң дузазы-биле чорууру көрдүнгөн.

Тыва альпинистер Таңдының Каскалга эртип турган республиканың турисчи башкылар следунга баргаш, ооң киржикчилери-биле ужурашкан. Туристичи башкылар Памир бединче үнер дээн чаңгыс чер-чуртугларын деткээш, элээн каш муң рубльди берген. Кызыл чоогунда чурттап турар бир арат бурунгу тываларның дайын-чаага ажылгап чораан чемин кылып бээрин азаан.

Тыва команданың кезигүннери соктаан далганын, курутту,

быштакты, ыштаан хой ээдин, чөклекти, ааржыны ап алгаш, Памир дагларынга чемге ажыглаар бодап турарлар.

Памирже үнер экспедицияны организаптаар оргкомитет июль 15-те Кызылдың арат шөлүнге республика чергелиг деткимче-марофонну эрттирерин шиттирилээн. Аңаа республиканың яамылары, албан черлери, чурттакчы чон идепкейлиг киржир дээрзинге идегеп турар. Памирның шыпшык бажынга Тываның Күрүне тугу кииский бээрге, Тыва Республиканың чурттакчы чонунун хей-ады бедий бээр дээрзинге кижилер бүүрүзү бүүрүээр. Ынчангаш тыва альпинистерге дузадан чедирип көрээлинер.

Алескей САНДАН,
Тыва Республиканың Күш-
культура болгаш спорт
агентилелиниң дирек-
торунун оралакчызы.

Читкенин барымдаалааш...

Айлаң Александровна МОНГУЛ-ОЛДУҢ адынга 2005 чылдың июль 11-де Тожу кожуунну Ий ортумак школазының тывысканы Б сериялыг № 3804321 аттестаданың читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

ДЫҢНАДЫҢ

Тываның келир үеде бойдузун камгалаар талазы-биле Тыва Республиканың Бойдус ажылгалының яамызының республика девискээринде турар болгаш ажылы бойдус ажылгалы-биле холбашкан бүгү албан черлеринге, организацияларга, бүдүрүлгелерге, хуу сайгарлыкчыларга дыңнадыры болза: Тыва Республиканың иштинде Бүгү-делегей чергелиг «Россияның Алтай-Саян экорегионда бүгү дириг организмнерни камгалап арттырары» деп төлөвилелдин 1-ги кезээн боттандырып эгелээн.

Бо угланышкынның утказы болгаш сорулгазы — Россияның Алтай-Саян экорегионда бүгү дириг организмнерни камгалап арттырары, оларны кайы хамаанчокка узуткаарын хорууру, оларны келир үеде салгалга камгалап арттырары болуп турар.

Тыва Республиканың Чазааның айтышкыны-биле «Россияның Алтай-Саян экорегионнар бүгү дириг организмнер камгалап арттырары төлөвилелдин» 1-ги кезээн боттандырышы-биле ону углап-баштаар Чөвүлел тургустунган. Ол Чөвүлелче дараазында албан черлери кирген:

— Тыва Республиканың Бойдус ажылгалының яамызы;
— Тыва Республиканың Туризм болгаш даштыкы экономиктиг харылзаалар яамызы;

— Тыва Республиканың Өөредилге яамызы;
— Тыва Республиканың Арга-арыг ажылының агентилели;
— Тыва Республиканың Аңныр болгаш аңныр ажылгалының агентилели;

— «Убса-Нурская котловина» ГПБЗ;
— Тывада бойдустан казымал байлактарын шинчилээр институту (ТИКОПР);

— Тываның күрүне университеди;
— Тываның көдээ ажил-агыйны шинчилээр институту;
— Тыва иштинде ветериналдыг болгаш фитосанитарлыг хайгаарал чорудар федералдыг албанының башкарлыгы.

Төлөвилелдин ажылынга киржир күзөлдиг чонну, албан черлерин, организацияларны кандыг-бир айтырыг тургустунуп кээр болза, үстүнде айыткан албан черлеринден, углап-баштаар Чөвүлелдин кезигүннеринден үндезинниг тайылбырны алырын оларга дыңнаттывыс.

Бүгү албан черлерин, хуу сайгарлыкчыларны, организацияларны база бүгү чонну, Тываның келир үедеги бойдузун дээш сеткили өйүп, аарып чоруурларны болгаш кым аңаа хамаарылгалыгыл, силерни кады демниг ажылдакылгаже чаладывыс!

Харылзажыр телефону: 1-31-59.

ШЫН
Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35,
кол редакторнун оралакчызы — 1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.

КИЛДИСТЕР: нитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажил-агый, үлетпүр килдистери — 1-17-09.

Солун келбеин барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 7582. Чагыг 77.

АГАР САНЫБЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тывакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүртүктээн.

Херечилелдин дугаары — ПИ №16-0510. Индекс 10001, 10011. ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айтылган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыгылары дээш авторлар боттары харыылаар.